

Breu notícia sobre la *qüestió tucidídia**

Álvaro Fernando Ortolá Guixot

Universitat de València. Departament de Filologia Clàssica

Av. Blasco Ibáñez, 32. 46010 València

alvaro.ortola@uv.es

Data de recepció: 6/6/2002

Resum

En el present article l'autor exposa de forma cronològica les conclusions dels treballs més significatius que s'han ocupat de la *Qüestió tucidídia*. El treball es divideix en tres parts: 1) Introducció sobre la problemàtica qüestió, on es poden llegir les principals diferències entre les postures dels *unitaris* i *analítics* pel que fa al problema de la composició de les *Històries*; 2) exposició de la història de la *qüestió*. Aquesta segona part ha estat subdividida en dos apartats diferents: 2.1) les opinions dels autors de l'Antiguitat i, 2.2) els estudis moderns. Tractem de conferir coherència històrica i perspectiva a la *qüestió* mitjançant la demostració dels seus orígens antics. L'exposició cronològica mostra els elements lògics i formals que han donat lloc a les diferents opinions al respecte. 3) Conclusions.

Paraules clau: Tucídides, *Qüestió tucidídia*.

Abstract. *Brief notice on the Thucydidean question*

In this paper the author makes a chronological exposition of the results reached by those who have paid attention to the *Thucydidean question*. The work can be divided in three sections: 1) An introduction about this problematic affair, where it is possible to find the main different stances —*unitarians* and *analytics*— in respect of the composition problem of the *Historiae*; 2) The exposition about the history of the *question*. This second section has been subdivided in two different parts: 2.1) the opinions of the authors who belong to the Antiquity, and 2.2) the modern studies. The author tries to give the *question* historical coherence and perspective by showing that the problem discussion has its origin in the Antiquity. The chronological exposition shows the logical and formal points that have motivated the different opinions in this respect. 3) Conclusions.

Key words: Thucydides, *Thucydidean question*.

Sumari

1. Introducció	3. Conclusions
2. Anàlisi de la <i>Quaestio</i>	Bibliografia

* El present treball és part introductòria de la nostra tesi doctoral «Forma i funció als discursos de Tucídides», dirigida pel Prof. Dr. Jordi Redondo i Sánchez, defensada el 15 de juny del 2001.

1. Introducció

L'anomenada *qüestió tucidídia* ha estat analitzada, al llarg de la història de la crítica que se n'ha ocupat, des de dos punts de vista diferents, els quals han pres com a objecte d'estudi tant el contingut de les *Històries* com els aspectes lingüístics i literaris. Bàsicament s'ha tractat, pel que fa al primer vessant esmentat, d'esbrinar la qualitat verídica de les notícies aportades per Tucídides, com a punt d'inflexió entre una historiografia de caràcter mític o, si més no, etiològica —l'últim representant de la qual abans del nostre historiador seria Heròdot¹— i una historiografia, diguem-ne, en el sentit modern. Aquesta discussió, iniciada ara fa dos segles, cometé l'error d'intentar assimilar la posició d'anàlisi històrica que adopta Tucídides amb les posicions que adopta la historiografia moderna. D'aquesta manera sorgiren una sèrie de treballs que arribaren fins a la discussió —la productivitat de la qual ha estat ja posada en dubte²— sobre l'autenticitat o no dels discursos i, per tant, sobre l'objectivitat o no del nostre historiador³. Tanmateix, aquestes obres,

1. A. LÓPEZ EIRE («De Heròdot a Tucídides», *Studia Historia* 8, 1990, p. 75-96) ha demostrat que entre un i altre historiadors no hi ha una diferència irreductible, sinó, majorment, una transició, on a Tucídides es deixa entreveure ben bé l'influx del moviment sofístic.
2. Cf. D.H., *Th.* VII 16, que reproduïm *infra*. Vid. J.C. IGLESIAS ZOIDO, «Argumentación en los discursos deliberativos de Tucídides y su relación con la normativa retórica del siglo IV», Cáceres 1995, p. 15. Amb relació a la *crux* tucidídia que suposen les paraules de 22, 1, ὡς δ' ἂν ἐδόξουν ἔμοι ἔξαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται, considera que Tucídides ha volgut indicar una relació de versemblança —no de realitat— entre els fets i les paraules registrades (τῆς ξυμπάσης γνώμης). Cf. també J.C. IGLESIAS ZOIDO, «Acercamiento a la polémica sobre Tucídides I 22, 1», *Anuario de estudios filológicos XII*, Univ. Extremadura, Cáceres, 1989, p. 125-132. No han faltat estudiosos que han posat en dubte la legitimitat textual del conjunt τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, com F.E. ADCOCK, *Thucydides and his History*, Cambridge, 1963; respecte d'aquesta qüestió, *vid.* D. PROCTOR, *The experience of Thucydides*, Warminster, 1980, p. 15. Vid. també G. WILLE, «Zu Stil und Methode des Thukydides», apud H. HERTER, *Thukydides*, Darmstadt, 1968, p. 683-716, especialment p. 702 i s.; més recentment D. ROKEAH, «Τὰ δέοντα περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων. Speeches in Thucydides: Factual Reporting or Creative Writing», *Athenaeum* 60, 1982, p. 386-401; A. TSAKMAKIS, «Von der Rhetorik zur Geschichtsschreibung: Das "Methodenkapitel" des Thukydides», *RhM* 141, 3-4, 1998, p. 239-255 i I.M. PLANT, «The Influence of Forensic Oratory on Thucydides' Principles of Method», *CQ* 49, 1, 1999, p. 62-73.
3. I. BRUNS, *Das Literarische Porträt der Griechen im fünften und vierten Jahrhundert vor Christi Geburt*, Hildesheim, 1985 (= Berlín 1896). Quant al caràcter *real* o no de les al·locucions que podem llegir a les *Històries*, *vid.* l'opinió que al respecte de Tucídides té O. NAVARRE, *Essai sur la Rhétorique Grecque avant Aristote*, París, 1900, p. 72. *Vid.* també W. SCHADEWALDT, *Die Geschichtsschreibung des Thukydides*, Berlín, 1929; H.L. HUDSON-WILLIAMS, «Thucydides, Isocrates, and the Rhetorical Method of Composition», *CQ* 42, 1948, p. 76-81, p. 79; J. ALSINA, «En torno a la cuestión tucidídea», *BIEH* V 2, 1971, p. 33-41 (= *Tucidides, Historia, Ética y Política*, Madrid, 1981, p. 323-345); G.A. KENNEDY, *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton, 1994, p. 25, parafraejant J.H. FINLEY, «The Origins of Thucydides' Style», *HSCPh* 50, 1939, p. 35-84, p. 82 i s.; A. GROSSKINSKY, *Das Programm des Thukydides*, Berlín, 1936; A. MOMIGLIANO, «La composizione della Storia di Tucídide», *MAT* 68, 1930, p. 1-4. Finalment, J.C. IGLESIAS ZOIDO, «Las arengas de Tucídides y el problema de su adscripción a un género oratorio», apud A. LÓPEZ EIRE; J.M. LABIANO ILUNDAIN; A.M. SEOANE PARDO (eds.), *Retórica, política e ideología. Desde la Antigüedad hasta nuestros días. Actas del II Congreso Internacional*. Vol. I: *Retórica clásica y Edad Media*, Salamanca, 1998, p. 65-69, p. 69.

no per contenir reflexions sobre aspectes que poden anar més enllà de la discussió estrictament filològica han de ser menyspreades, per tal com s'han erigit com a punts de referència ineludibles pel que fa a la història de l'estudi de l'obra de Tucídides.

L'altre vessant que ha tractat l'anàlisi d'aquesta *qüestió*, sense evitar la imbricació ineludible amb el corrent precedent, ha intentat distingir les etapes de composició de l'obra, prenent com a base les diferències apreciables que presenten les diverses parts quant a referències internes i trets, estructurals o formals, que ens fan pensar que les *Històries* hagin pogut ser escrites no d'una manera estrictament progressiva, sinó diversificada en constants revisions i addicions; i és possible que fins i tot hi haja hagut supressions. Aquest vessant de la *qüestió*, val a dir-ho, s'ha aprofitat també de les conclusions a què ha arribat la crítica estrictament històrica, pel que fa a la caracterització dels personatges o a la seva evolució psicològica⁴, per tal de donar suport a les seves conclusions derivades de l'anàlisi del text. Els estudiosos s'han dividit, alhora, en dos vessants, l'*analític* i l'*unitari*; el primer dels quals ha defensat dues etapes en la composició de les *Històries*: l'una vindria a coincidir amb la Pau de Nícias; la segona s'ajornaria fins després de la fi de la guerra, el 404 aC. Els estudiosos que han estat d'acord amb aquesta teoria analítica han pensat que Tucídides hauria encetat la seva obra sense pensar que la guerra es perllongaria tant⁵; una vegada, però, compregué que entre els esdeveniments anteriors al 421 i els de després hi havia una relació ineludible, continuà la seva tasca tot remodelant, alhora, parts de l'obra primigènia per adaptar-la a les noves perspectives. A banda de diverses referències de caràcter històric que s'addueixen com a prova del fet que la redacció seguí aquest procés, es diu que la presència de discursos en estil indirecte podria ser indicatiu, en un sentit general, d'una redacció provisional; Tucídides, en la segona etapa de composició, hauria transformat aquestes parts en discursos en estil directe. L'absència de discursos al llibre V —excepció feta de l'altament codificat Diàleg dels Melis— i al llibre VIII seria el més clar indicador del fet que estem davant parts d'una obra encara mig embastada⁶.

Enfront de les posicions analítiques, les unitàries defensen una única etapa de redacció en època tardana, possiblement als últims anys de la guerra o, fins i tot, després d'aquesta, considerant així com una il·lusió literària la referència que inclou l'autor⁷ al bell inici de l'obra.

Tot seguit farem un recorregut per les posicions dels autors més importants que han dit alguna cosa sobre la difícil *qüestió*, dient, per a començar, que volem retrotraure l'inici de la discussió a la mateixa antiguitat. De fet, cap de les obres que han estat al nostre abast que s'hagin ocupat de l'assumpte i, fins i tot, cap de les

4. Cf. S. Hornblower, *op. cit.*, Londres, 1987, p. 145 i s.

5. *Vid.* nota 3.

6. Cf. D. Proctor, *op. cit.*, p. 23.

7. Th. I 1 Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθὺς καθισταμένου καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καί...

visions històriques i de conjunt que s'han pogut consultar⁸ no parteixen d'aquest punt, el qual creiem necessari incorporar.

2. Anàlisi de la *Quaestio*

2.1. Els estudis dels antics

El nostre breu recorregut començarà per les referències que va fer el rètor Hermògenes —s. II dC—. A *Id.* 409 s.⁹ l'autor dedica unes poques paraules a Tucídides, en les quals no consta cap referència a la composició de les *Històries*, ans múltiples indicacions sobre el caràcter de la seva dicció. Per al nostre objectiu, poc és el que del *Περί ιδεῶν* podem aprofitar, llevat de la citació següent —*Id.* 410, 12 s.—: «οὐδὲν γὰρ ἀκατάσκευον οὐδ' ἐν ταῖς ἱστορίαις ἀπολείπει»; aquesta afirmació donarà lloc a les successives opinions que hom ha vessat sobre l'obra de Tucídides, en concret sobre la qualitat de la seva elaboració. L'excepció a aquest juí està representada per l'opinió que Dionisi d'Halicarnàs¹⁰ té sobre el magnífic historiador. En concret, i sobre el tema de la uniformitat en el caràcter i la lexi que es fan servir a les *Històries*, l'opinió d'Hermògenes — *Id.* 411, 2 ss.— és, en les seves pròpies paraules, la següent:

ἔτι ὡς ἱστορικὸς ὁ Θουκυδίδης κέχρηται μὲν καὶ μιμῆσει κατὰ τε τὰς δημιουργίας καὶ ἐν τισι διαλόγοις, ὁ αὐτὸς δὲ ἔστι κἀν τούτοις

[Encara com a historiador Tucídides fa servir també la imitació, tant als discursos deliberatius com en alguns diàlegs, però, fins i tot, en aquests és el mateix]

Aquesta escarida frase d'Hermògenes deu haver significat, a falta de referències anteriors, l'inici de la discussió sobre la uniformitat de les parts discursives de l'obra de Tucídides¹¹.

8. Cf. J. Alsina, *op. cit.*, Madrid, 1981 (=1971), p. 325-345; V. HUNTER, «The Composition of Thucydides' History: a New Answer to the Problem», *Historia* 26, 1977, p. 269-294; D. Proctor, *op. cit.*, p. 8-32. També entre nosaltres i ben recentment, V. RAMÓN PALERM, *Estudios sobre Tucídides, ensayo de un repertorio bibliográfico (1973-1995)*, Zaragoza, 1996, p. 5-18. Caldria significar ací una excepció, de les obres que ens ha estat possible consultar, i que fa referència a L. CANFORA, «De la logografía jonia a la historiografía ática», *apud*, B. BANDINELLI (ed.), *Historia y civilización de los griegos III*, Barcelona, 1981 (= 1979 ed. italiana), p. 357-411, especialment p. 379-407.
9. *Hermogenis Opera*, ed. H. Rabe, Stuttgart, 1985 (= Leipzig 1913).
10. *Vid. infra*.
11. Seguim les indicacions del prof. Dr. Jordi Redondo. Per a altres posicions, *vid.* L. AUFFENBERG, *De orationum operi Thucydideo insertarum, ui historica, compositione*, Krefeld, 1879, p. 18, apunta diferències en el pla moral, però en el pla estilístic i formal les diferències no hauria estat possible detectar-les: *Una enim eademque in iis [sc. contionibus] in uniuersum apparet Thucydidis dicendi, sentiendi, componendi ratio, unus ubique quasi color sermonis est, id quod unum omnium auctorem euincit*. La mateixa concepció defén Fr. BLASS, *Die attische Beredsamkeit I. Von Gorgias bis zu Lysias*, Hildesheim i Nova York 1979 (= Leipzig, 1887), p. 242; I. BRUNS, *op. cit.*, p. 24; W.R.M. LAMB, *Clio enthroned. A study of prose form in Thucydides*, Cambridge, 1914, p. 1-7; A.W. GOMME, *Essays in Greek History and Literature*, Oxford, 1937, p. 160. Passat força temps després d'aquests testimonis,

Quant a Dionisi d'Halicarnàs, a més de no deixar ben parada l'obra de l'historiador, en llocs dispersos del seu opuscle fa referència a problemes de coherència interna que poden ser considerats l'inici de la controvèrsia al voltant de l'estructura de les *Històries* de Tucídides. Així, Dionisi, al seu opuscle Περὶ Θουκυδίδου, planteja preguntes i dubtes que, tot i que no fan referència a etapes compositives i a la relació recíproca d'aquestes i amb els discursos, sí que s'observa de bell antuvi un tractament, diguem-ne, *modern* de la qüestió. No obstant això, el d'Halicarnàs es limita a exposar les falles que troba al si de l'obra tucidídia, sense donar resposta a les que a nosaltres ens interessen ara i ací, i emmarca el seu estudi en una bona dosi d'ironia que¹² encapçala la seva obra. Aquesta, en definitiva, fa una acceptació de la de Tucídides pel que fa a problemes de composició, tal com s'ha rebut, sense sotmetre-la a discussió. Cal fer notar que una aital acceptació, després de conèixer la tradició que s'ha qüestionat l'obra de Tucídides, ben lluny d'obstaculitzar, podria ajudar a tenir una visió de conjunt que, de vegades, hem notat a faltar en diversos autors que s'han obstinat a veure els fets des de la seva perspectiva concreta, i han establert excessives seccions que han anat més enllà del que poguera considerar-se raonable.

---

fins i tot K.J. DOVER, «The Speeches», a A.W. GOMME; A. ANDREWES; K.J. DOVER, *A Historical Commentary on Thucydides V. Book VIII*, Oxford, 1981, p. 395-396, diu, respecte dels discursos, que «All his speakers talk the same language, irrespective of nationality and cultural milieu, and it is *his* language, idiosyncratic, sophisticated, exhibiting a variety of linguistic abnormalities for which the closest parallels are almost always to be found in his own narrative style». Entre nosaltres, C. SCHRADER, «Tipologia y orígenes de la historiografía griega», a A. LÓPEZ EIRE; A. SCHRADER, *Los orígenes de la oratoria y la historiografía en la Grecia Clásica*, Zaragoza, 1994, p. 81-200, p. 117 parla de la quasi absoluta uniformitat estilística dels discursos, sense que aflore cap tret individualitzador. No falten, tanmateix, testimonis contraris als quals acabem de fer esment, i que assenyalen l'existència d'un determinat grau de caracterització als discursos de Tucídides. Així, l'historiador hauria fet servir procediments retòrics específics per a cada personatge protagonista. W. ALY, *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*, Leipzig, 1929, p. 86 es mostra força eclèctic sobre la idea de l'autenticitat o la caracterització dels discursos tucididis, a la qual lleva importància; *vid.* p. 86, en referència al discurs fúnebre: *Es macht für uns verhältnismäßig wenig aus, ob hier Perikles oder Thukydidēs zu uns spricht*. Cf. G.L. COOPER III, *Zur syntaktischen Theorie und Textkritik der attischen Auctoren*, Zürich, 1971, p. 79-81; D.P. TOMPKINS, *Stylistic Characterization in Thucydides*, Phil. Diss., Stanford 1971, i «Stylistic Characterization in Thucydides: Nicias and Alcibiades», *YCIS* 22, 1972, p. 181-214; C.W. MACLEOD, «Form and Meaning in the Melian Dialogue», *Historia* 23, 1974, p. 386-400; D. DEL CORNO, «Nicia e Alcibiade all'assemblea. La caratterizzazione individuale dei discorsi in Tucidide», *WJA* 1, 1975, p. 45-58; J.T. KIRBY, «Narrative Structure and Technique in Thucydides VI-VII», *CA* 2, 1983, p. 183-211; J.W. ALLISON, «Sthenelaidas' Speeches: Thucydides 1.86», *H 112*, 1984, p. 9-16; P. ARNOLD, «The persuasive style of debates in direct speech in Thucydides», *H 120*, 1992, p. 44-56; E.D. FRANCIS, «Brachylogia laconica: Spartan speeches in Thucydides», *BICS* 38, 1991-93, p. 198-212. En aquest sentit, val la pena de reproduir unes breus paraules conclusives de J. TREVETT, «The Use of Direct Speech by the Attic Orators», a F. DE MARTINO; A. SOMMERSTEIN (eds.), *Lo spettacolo delle voci II*, Bari, 1995, p. 123-145, p. 144: *direct speech could make a speech more vivid, sharpen characterization*. Malauradament, Trevett al seu article no esmenta Tucídides ni una sola vegada.

12. DH, VII 4, 1 οὐ γὰρ εἰ τῆ δυνάμει λειπόμῃθα Θουκυδίδου τε καὶ τῶν ἄλλων ἀνδρῶν, καὶ τὸ θεωρητικὸν αὐτῶν ἀπολωλέκαμεν.

Citarem, de l'obra del d'Halicarnàs, alguns passatges interessants referents a la crítica de la composició de les *Històries* de Tucídides. En primer lloc, Dionisi introdueix una referència en el seu testimoni que ens fa pensar que no ha de ser ell l'únic a tractar aspectes de l'obra objecte d'anàlisi¹³:

ἃ δ' ἑλλιπέστερον κατεσκευάσασε καὶ ἐφ' οἷς ἐγκαλοῦσιν αὐτῷ τινες, περὶ τὸ τεχνικώτερον μέρος ἐστὶ τοῦ πραγματικοῦ, τὸ λεγόμενον μὲν οἰκονομικόν, ἐν ἀπάσασι δὲ γραφαῖς ἐπιζητούμενον, ἓάν τε φιλοσόφους προέληται τις ὑποθέσεις ἓάν τε ῥητορικός. Ταῦτα δὲ ἐστὶ τὰ περὶ τὴν διαίρεσιν καὶ τὰ περὶ τὴν τάξιν καὶ τὰ περὶ τὰς ἐξεργασίας... ἐν γοῦν τῇ τρίτῃ βύβλῳ... τὰ περὶ Μυτιληναίους ἀρξάμενος γράφειν, πρὶν ὅλην ἐκπληρῶσαι τὴν διήγησιν, ἐπὶ τὰ Λακεδαιμονίων ἀπεισιν ἔργα... καὶ τί δεῖ πλείω λέγειν ὅλη γὰρ ἡ βύβλος οὕτω συγκέκοπται καὶ τὸ διηγεκὲς τῆς ἀπαγγελίας ἀπολώλεκε¹⁴.

[El que va deixar incomplet i que alguns li retrauen versa sobre la part més tècnica de l'assumpte, ço és, el que s'anomena articulació de l'obra, que cal cercar en tots els escrits, ja sia que hom elegisca temes filosòfics ja sia que retòrics. I açò comprèn el que fa referència a la divisió, a l'ordenació i a l'execució... Així doncs, al tercer llibre, en començar a escriure l'afer dels Mitilenis, abans de donar acompliment a la narració sencera, es dispersa vers les accions dels Lacedemonis... i què cal dir-ne de més? El llibre sencer està en aquest sentit entretallat i la continuïtat de la narració s'ha fet malbé.]

L'opinió de Dionisi d'Halicarnàs no es circumscriu només a qüestions més o menys prescindibles, per exemple, la demarcació temporal al si de l'obra històrica, sinó que té en compte també els discursos i la seva coherència al si del *continuum* formal; la crítica s'estén no sols o no tant als discursos presents en l'obra, sinó als que Tucídides omet. Així, a VII 14, 4 i VII 15 es pregunta quines són les raons que han motivat Tucídides, respecte dels afers de Pilos¹⁵, a donar compte dels discursos pronunciats pels lacedemonis i no pas dels pronunciats pels membres de l'ambaixada atenesa¹⁶. La pregunta, però, queda com una reticència i no rep cap solució, de manera que els juís emesos pel d'Halicarnàs semblen més observacions de caràcter descriptiu que no pas exegetíc. Més qüestions que trobem presents a l'obra de Dionisi i que no són menyspreables des del punt de vista de la composició de les *Històries* són, per exemple, les plantejades a VII 16. El passatge fa referència a la funció dels discursos dins l'estructura global de l'obra, i estableix les

13. DH, VII 16, 2. Cf. n. 12.

14. DH, *Th.* VII 9, 1; 9, 6; 9, 8. Per altra banda, la terminologia que fa servir el d'Halicarnàs està ben testimoniada dins el llenguatge especialitzat de la composició retòrica: διαίρεσις, τάξις i ἐξεργασία, són termes que ja trobem a Isòcrates III 4, 2 τάξις καὶ μερισμοὶ τῶν πραγμάτων καὶ ἡ κατ' ἐπιχείρημα ἐξεργασία.

15. *Th.* IV 15-22. Cf. també IV 41, 3-4.

16. Vegeu, exactament, DH, *De Th.* VII 15, 2 εἰ δὲ διὰ κατὰ λογισμὸν τινα τὴν ἑτέραν προεἰλετο προεσβείαν ἐξεργάσασθαι, οὐκ ἔχῳ συμβαλεῖν κατὰ τί τὴν Λακωνικὴν προέκρινε τῆς Ἀττικῆς μᾶλλον, τὴν ὑστέραν τοῖς χρόνοις ἀντὶ τῆς προτέρας καὶ τὴν ἄλλοτριάν ἀντὶ τῆς ἰδίας καὶ τὴν ἐπ' ἐλάττωσι κακοῖς γενένην ἀντὶ τῆς ἐπὶ μείζωσι.

diferències evidents entre les parts narratives i les parts discursives com una de les raons que expliquen l'inacabament d'aquella:

1 πολλά και ἄλλα τις ἂν εὖροι δι' ὅλης τῆς ἱστορίας ἢ τῆς ἄκρας ἐξεργασίας τετυχηκότα και μήτε πρόσθεσιν δεχόμενα μήτ' ἀφαίρεσιν, ἢ ὀρθύμως ἐπιτροχασμένα και οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἔμφρασιν ἔχοντα τῆς δεινότητος ἐκείνης, μάλιστα δ' ἐν ταῖς δημηγορίαις και ἐν τοῖς διαλόγοις και ἐν ταῖς ἄλλαις ῥητορείαις. 2 Ὡν προνοούμενος ἔοικεν ἀτελεῖ τὴν ἱστορίαν καταλιπεῖν, ὡς και Κρατίππος ὁ συνακμάσας αὐτῷ και τὰ παρλειφθέντα ὑπ' αὐτοῦ συναγαγὼν γέγραφεν, οὐ μόνον ταῖς πράξεσιν αὐτὰς ἐμποδῶν γεγενῆσθαι λέγων, ἀλλὰ και τοῖς ἀκούουσιν ὀχληρὰς εἶναι¹⁷. 3 Τοῦτό γέ τοι συνέντα αὐτὸν ἐν τοῖς τελευταῖαις τῆς ἱστορίας φησὶ μηδεμίαν τάξαι ῥητορείαν, πολλῶν μὲν κατὰ τὴν Ἰωνίαν γενομένων, πολλῶν δ' ἐν ταῖς Ἀθήναις, ὅσα διὰ διαλόγων και δημηγοριῶν ἐπράχθη. 4 Εἴ γέ τοι τὴν πρώτην και τὴν ὀγδόην βύβλον ἀντιπαρεξετάξοι τις ἀλλήλαις, οὔτε τῆς αὐτῆς ἂν προαιρέσεως δόξειεν ἀμφοτέρας ὑπάρχειν οὔτε τῆς αὐτῆς δυνάμεως· ἢ μὲν γὰρ ὀλίγα πράγματα και μικρὰ περιέχουσα πληθύνει τῶν ῥητορειῶν, ἢ δὲ περὶ πολλὰς και μεγάλας συνταχθεῖσα πράξεις δημηγορικῶν σπανίζει λόγων.

[1. Nombrosos i diversos passatges hom podria trobar al llarg de la història sencera, ja sia fornits amb una execució perfecta, que ni admeten addició ni detracció, ja sia tractats superficialment, de manera negligent, que a més no tenen el més mínim component d'aquella habilitat, i això en especial a les arengues, als diàlegs i a les altres execucions retòriques. 2 Sembla, amb aquesta reflexió, que [Tucidides] va deixar inacabada la història, segons escrigué Cratip, contemporani seu i compilador dels passatges que aquest deixà de banda, en dir que no sols aqueixes execucions retòriques resultaven un obstacle respecte de les accions, sinó també que eren fastigoses per als oients. 3 Cratip afirma que Tucidides, en arribar a l'assumpció d'aquest fet, no inclogué cap execució retòrica als últims llibres de la història, malgrat que hi hagué moltes circumstàncies a la Jònia i a Atenes que es resolgueren mitjançant diàlegs i arengues. 4 Si hom comparara entre si el primer llibre i el vuitè, mostraria que ambdós no gaudeixen ni del mateix criteri ni del mateix caràcter, en tant que l'un, que abasta pocs fets i sense importància, està farcit de retòrica, i l'altre, compost al voltant de nombroses i destacables accions, a penes conté arengues.]¹⁸

Respecte de la coherència topològica del *Discurs fúnebre*¹⁹, Dionisi considera²⁰ que la situació que ocupa dins l'obra és capriciosa i que precisament el llibre II de

17. Cf. GOMME, A.W., «Who was Kratippos», *CQ* 48, 1954, p. 53-55. P. PÉDECH, «Un historien nommé Cratippe», *REA* 72, 1970, p. 31-45. Fr. JACOBY, *RE* XI, 1 col. 1656. W. SCHMID; O. STÄHLIN, *Geschichte der griechischen Literatur I.5*, München, 1964 (=1948), p. 165 i s.

18. Per a un comentari sobre el caràcter general del llibre VIII, la seva funció al si de l'obra tucidídida i com reflecteix una suposada evolució del concepte de composició historiogràfica a Tucidides, *vid. infra*. Sobre la funció dels discursos a les *Histories* de Tucidides, i des del punt de vista del conjunt argumental de l'obra, *vid. J. de Romilly, Histoire et raison...*, p. 16.

19. Th. II 35-46.

20. DH. Th. VII 18, 1.

les *Històries* no és el més indicat per a acollir-lo; la raó que addueix consisteix a dir que els morts arran de la primera invasió dels peloponnesis foren poc nombrosos. Des d'aquest punt de vista, Dionisi d'Halicarnàs està criticant l'absència, en certa manera, d'un projecte de composició o bé, almenys, la prosecució d'unes directrius de coherència; i més quan, per exemple, al llibre IV, els combats a Pilos sota la direcció de Demòstenes, els quals serien objecte d'una major consideració i subjecte de gestes més importants, per no mencionar la major quantitat de morts produïdes —criteri digne de tenir en consideració, segons el punt de vista del nostre filòleg—, sí que serien mereixedors d'un monument retòric del qual són orfes²¹.

En resum, Dionisi d'Halicarnàs observa en Tucídides incoherència²², absència d'acabament de l'obra, no pel fet o a més del fet que el llibre VIII de les *Històries* troba el seu final *in medias res*, sinó per una mala projecció inicial; i, com a conseqüència d'això, absència d'un projecte que estructurí internament l'obra o que, almenys, justifiqui l'omissió o expressió d'uns o d'altres esdeveniments, així com la selecció dels elements que han merescut ser destacats amb un tractament retòric. Veiem, així doncs, en Dionisi d'Halicarnàs el precedent del que la filologia moderna ha convingut a anomenar la *Quaestio Thucydidea*.

Per altra banda, les indicacions sobre la composició de les *Històries* que podem trobar a Marcel·lí són considerablement escasses. Al paràgraf 43 de la *Vita Thucydidis* es llegeixen algunes referències al caràcter del llibre vuitè:

λέγουσι δὲ τινες νοθεύεσθαι τὴν ὀγδόην ἱστορίαν· οὐ γὰρ εἶναι Θουκυδίδου, ἀλλ' οἱ μὲν φασὶ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ εἶναι, οἱ δὲ Ξενοφώντος. πρὸς οὗς λέγομεν ὅτι τῆς μὲν θυγατρὸς ὡς οὐκ ἔστι δῆλον· οὐ γὰρ γυναικείας ἦν φύσεως τοιαύτην ἀρετὴν τε καὶ τέχνην μιμήσασθαι· ἔπειτα, εἰ τοιαύτη τις ἦν, οὐκ ἂν ἐσπούδασε λαθεῖν, οὐδ' ἂν τὴν ὀγδοὴν ἔγραψε μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄλλα πολλὰ κατέλιπεν ἂν, τὴν οἰκίαν ἐκφαίνουσα φύσιν. ὅτι δὲ οὐδὲ Ξενοφώντος ἔστιν, ὁ χαρακτηριστὴρ μόνον οὐχὶ βοᾷ· πολὺ γὰρ τὸ μέσον ἰσχυροῦ χαρακτηριστῆρος καὶ ὑψηλοῦ. οὐ μὴν οὐδὲ Θεοπόμπου, καθὰ τινες ἠξίωσαν. τισὶ δέ, καὶ μᾶλλον τοῖς χαριεστέροις, Θουκυδίδου μὲν εἶναι δοκεῖ, ἄλλως δ' ἀκαλώπιστος, δι' ἐκτύπων γεγραμμένη, καὶ πολλῶν πλήρης ἐν κεφαλαίῳ πραγμάτων καλλωπισθῆναι καὶ λαβεῖν ἔκτασιν δυναμένων. ἔνθεν καὶ λέγομεν ὡς ἀσθενέστερον πέφρασαι ὀλίγον, καθότι ἀρρωτῶν αὐτὴν φαίνεται συντεθεικῶς. ἀσθενούντος δὲ σώματος βραχὺ τι καὶ ὁ λογισμὸς ἀτονώτερος εἶναι φιλεῖ· μικροῦ γὰρ συμπάσχουσιν ἀλλήλοις ὃ τε λογισμὸς καὶ τὸ σῶμα.

21. DH. *Th.* VII 18, 3 ἐπὶ δὲ τοῖς πλείοσι καὶ κρείττοσι, δι' οὗς ὑπέπεσον Ἀθηναίοις οἱ τὸν πόλεμον ἐξηγέμεναι κατ' αὐτῶν, ἐπιτηδειότεροι οὗοι ταύτης τῆς τιμῆς τυγχάνειν, οὐκ ἐποίησε τὸν ἐπιτάφιον; *ibidem*, però al paràgraf setè, Dionisi atribueix, segons la seva opinió —eíρησεται ἂ φρονῶ—, el fet que Tucídides situara l'epitafi al llibre segon a la necessitat psicològica de posar en boca de Pèricles un discurs pronunciat per ell, discurs que no hauria pogut incloure a l'obra si no l'hagués situat en aquest llibre, atesa la prematura mort del gran estadista, al segon any de la guerra. Cf. K. PRINZ, *Epitaphios Logos: Struktur, Funktion und Bedeutung der Bestattungsreden im Athen des 5. und 4. Jahrhunderts*, Frankfurt, 1997.
22. Aquesta manca de coherència és expressada de manera explícita amb l'adjectiu *ἀνώμαλον* pel d'Halicarnàs a VII 19, 1 respecte del començament de l'obra: ἔτι δὲ μᾶλλον ἴδοι τις ἂν τὸ περὶ τὰς ἐξεργασίας τοῦ συγγραφέως ἀνώμαλον ἐπιλογισάμενος ὅτι...

[Alguns diuen que el llibre vuitè està adulterat, car no és de Tucídides, sinó que uns afirmen que és de la seva filla, i altres que de Xenofont. Quant a aquests, nosaltres diem que no és clar que sigui de la filla, per tal com no ha estat propi de la naturalesa femenina fer imitació d'una aital habilitat i tècnica; a més, si hagués estat aquesta la responsable, no s'hauria afanyat a romandre oculta, ni tan sols hauria escrit solament el vuitè, sinó que a més a més n'hauria deixat molts altres, posant de manifest la naturalesa familiar. Que ni tan sols és obra de Xenofont, no és només el caràcter el que clamorosament ho indica, car copiosa és la distància entre el caràcter sec i el sublim. Certament tampoc no és de Teopomp, segons alguns han pensat. Per a alguns altres, i especialment per als de millor formació, sembla que és obra de Tucídides, per bé que altrament resulta sense ornamentació, com si hagués estat escrit de manera esquemàtica, i farcit de nombrosos continguts puntuals amb la capacitat de rebre ornament i d'adquirir amplificació. D'ací també diem que poc és el que ha estat expressat amb un caràcter més aviat dèbil, en tant que sembla que ha estat compost en plena malaltia: quan el cos està encara que sigui un poc dèbil, alhora la capacitat de raonament sol estar distesa, car ben a prop l'una de l'altre, tant la capacitat de raonament com el cos comparteixen estats afectius.]

Aquestes indicacions de Marcel·lí, que semblen dependre del gramàtic Dídim²³, introdueixen de bell nou determinats aspectes de la *qüestió tucidídia*, que afecten de ple el llibre vuitè i l'autenticitat d'algunes seccions de l'obra. És clar que les argumentacions del biògraf a penes presenten caràcter filològic; tot i això, resulten de gran vàlua per a conèixer l'antiguitat de la qüestió i de totes les elucubracions que l'han envoltada. Quant a la filla de Tucídides, hi passarem sense fer cap comentari, per tal com sembla més una postil·la de caràcter novel·lesc que una dada que s'ateny a la realitat. El tema de la possible autoritat de Xenofont serà reprès, en època moderna, per Hemmerdinger i els qui l'han seguit²⁴. Finalment, la notícia que vol fer de Teopomp un altre candidat per a la composició de la part final de les *Històries* sembla no haver tingut cap suport, ni en època antiga ni en època moderna, llevat de la part que tracta dels sis darrers anys de la guerra. Per altra banda, ja des de l'antiguitat els filòlegs s'adonaren del caràcter «especial» del llibre vuitè, pel que fa a la composició. A la *Vita*, no s'hi fa cap esment de l'absència de discurs directe, però sí, afortunadament, del to general de la redacció; Marcel·lí o Dídim es fan ressò de la naturalesa àrida de la dicció, que és atribuïda majorment a una suposada malaltia de Tucídides, sense haver atribuït cap responsabilitat en aquest sentit a l'estat inacabat de l'obra.

Dins la biografia de Marcel·lí, a la part que sembla dependre de Cecili de Caleacte (§ 46-53), afloren alguns comentaris aïllats que indueixen a pensar en un mètode de composició que degué consistir, primer, a prendre nota o fer memòria dels

23. La *Vita* de Tucídides que ens ha arribat sota l'autoritat de Marcel·lí pot dividir-se realment en tres parts, segons les dependències argumentals: 1-45, que sembla dependre de Dídim, gramàtic del s. I aC, o de la *Crestomatia* de Procle; 46-53, elaborada potser per Cecili de Caleacte (s. I aC); 54-58, afegida per Zòsim (s. V dC) en redactar la introducció als escolis d'Isòcrates, Demòstenes i Tucídides; cf. HAMMOND, H.G.L.; SCULLARD, H.H., *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 1970 (= reimpr. 1987), s. v.

24. *Vid. infra*.

esdeveniments i, després, a donar-los forma ornamentada; per altra banda, cal tenir en compte que aquesta mateixa notícia pren partit de gaidó sobre la confessió que Tucídides fa a I 1, 1²⁵, i fa que se li reste credibilitat:

Marcellin. *Vita Thucydidis* 47: ὕστερον δὲ μετὰ τὴν ἔξορίαν ἐν Σκαπτῇ ὕλη τῆς Θοράκης χωρίῳ διατώμενος ξυνέταξε μετὰ κάλλους ἅ ἐξ ἀρχῆς μόνον ἐσημειούτο διὰ τὴν μνήμη.

[I posteriorment, després de passar l'exili a la regió d'Escapte Hile, a la Tràcia, compongué amb ornament el que des del principi només estava anotat de memòria].

En un paràgraf posterior de la mateixa *Vita*²⁶ trobem una lleu indicació sobre el caràcter dels discursos, en una mena de paràfrasi de les paraules que Tucídides va fer servir a les *Històries*²⁷:

οὐ γὰρ ἐπετήδευσε τοῖς ἄλλοις ταῦτόν συγγραφεῦσιν οὐδὲ ἱστορικοῖς, οἱ μύθους ἐγκατέμιξεν ταῖς ἑαυτῶν ἱστορίαις, τοῦ τερωνοῦ πλέον τῆς ἀληθείας ἀντιποιούμενοι. ἀλλ' ἐκείνῳ μὲν οὕτως, τῷ συγγραφεῖ δ' οὐκ ἐμέλησε πρὸς τέρψιν τῶν ἀκουόντων, ἀλλὰ πρὸς ἀκριβείαν τῶν μανθανόντων γράφειν.

[car no s'ocupà del mateix que la resta d'escriptors ni d'historiadors, els quals entremesclen mites amb les seves pròpies històries, a la recerca del plaer més que de la veritat. Aquells ho fan així, però al nostre escriptor li preocupà no escriure de cara a la satisfacció dels oients, sinó a l'exactitud dels informants]

L'edició que del text tucidideu a càrrec de Stuart Jones i Enoch Powell²⁸ conté, tot seguit després de la *Vita Thucydidis* de Marcel·lí, una altra *vita*, anònima, on no manquen indicacions que ens informen d'alguns aspectes de la composició de les *Històries*. Concretament, al paràgraf 8 es pot llegir la següent informació:

μετὰ —<δὲ> τὴν ἱστορίαν φασὶ συντετάχθαι τῷ συγγραφεῖ τὸ προοίμιον, ἐπεὶ τῶν ἐν τῷ πολέμῳ μέμνηται γεγονότων, ὥσπερ τῆς Δήλου καθάρσεως, ἦν περὶ τὸ ἔβδομον ἔτος ἐπὶ Εὐθύνοῦ ἀρχόντος γεγενησθαι φασιν. μέμνηται δὲ ἐν αὐτῷ καὶ τῆς τοῦ πολέμου τελευτῆς λέγων· ἐς τὴν τελευτὴν τοῦδε τοῦ πολέμου· ἀλλὰ καὶ ἐν ἀρχῇ φησὶ κίνησις γὰρ αὕτη δὴ μεγίστη τοῖς Ἕλλησιν ἐγένετο καὶ μέρος τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἰπεῖν καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων·

[Després de la Història, afirmen que l'escriptor (sc. Tucídides) compongué el proemi, per tal com fa esment d'esdeveniments ocorreguts durant la guerra, com ara la purificació de Delos, que diuen que s'escaigué al voltant de l'any setè, en temps de l'arcont Eutinos. També hi fa esment de la fi de la guerra, en dir 'a la fi d'aquesta

25. Th. I 1, 1, cf. n. 7.

26. Marcellin., *Vita Thucydidis* 48.

27. Th. I 22, 4 καὶ ἐς μὲν ἀφρόαιον ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερεπέστερον φανεῖται.

28. STUART JONES, H.; ENOCH POWELL, J., *Thucydides Historiae*, Oxford, 1986¹¹ (=1900).

guerra'; però també al principi diu 'per tal com aquesta fou la major commoció que els ocorregué als grecs i a una part dels bàrbars, i, per dir-ho així, fins i tot a la major part de la humanitat'.]

Com es pot comprovar, la discussió sobre la composició de l'obra de Tucídides és servida. Quin pot ser l'origen d'aquestes observacions (cf. φαίσι) és, per a nosaltres, un misteri. També es fan indicacions, en aquesta *Vita* anònima, sobre el caràcter incomplet del llibre VIII; d'aquesta manera es posa l'autor de part dels qui pensen que la composició ha de ser atorgada sense cap dubte a Tucídides²⁹.

Llevat de Dionisi d'Halicarnàs, en el qual podem trobar justificació raonada a les diverses manifestacions i juís emesos a propòsit de l'obra de Tucídides, i d'algun passatge puntual on es vol donar explicació al que es diu (com ara el que hem apuntat respecte de la *Vita* anònima § 8), en general, els testimonis filològics de l'antiguitat tardana no van més enllà de la simple constatació de les opinions, sense que hi haja una discussió amb profunditat.

2.2. *Els estudis moderns*

Després de les notícies i opinions que la filologia antiga va emetre sobre l'obra de Tucídides, resulten per a nosaltres difícils de seguir els testimonis que s'han emès, fins a l'edat moderna. El primer a abordar la qüestió va ser F.W. Ullrich³⁰, el qual considerà que l'obra del nostre historiador fou composta en dues etapes. Inicialment, Tucídides hauria tingut només la intenció de relatar l'anomenada guerra Arquidàmica, i hauria iniciat la redacció després de l'any 421 aC, una vegada firmada la Pau de Nícias, la qual cosa implicaria, novament, no atorgar credibilitat a l'afirmació, ja esmentada, de Tucídides en I 1, 1 sobre el fet d'haver encetat la composició de les *Històries*, tot just començat l'enfrontament bèl·lic. Després, quan les hostilitats es perllongaren, i compregué que la continuïtat entre els dos conflictes havia de ser tinguda sense solució de continuïtat, una vegada que Atenes va perdre la guerra, Tucídides va iniciar la segona etapa de la redacció, posteriorment al 404 aC. La separació entre aquestes dues etapes es podria observar en la nova introducció que podem llegir a V 26³¹. A partir d'aquest moment, Tucídides hauria canviat la seva

29. Cf. paràgraf 9 de la *Vita anonima*: πληρώσας δὲ τὴν ὀγδόην ἱστορίαν ἀπέθανε· σφάλλονται γὰρ οἱ λέγοντες μὴ Θουκυδίδου εἶναι τὴν ὀγδόην, ἀλλ' ἑτέρου συγγραφέως.

30. F.W. ULLRICH, *Beiträge zur Erklärung des Thukydides*, Hamburg, 1846. Abans d'ell, però, W.H. ROSCHER, *Leben, Werk und Zeitalter des Thukydides*, Gotinga, 1842, ja digué que l'obra del nostre historiador fou composta poc després d'haver acabat la guerra, en tornar a Atenes.

31. Una part de la crítica ha considerat que les peculiaritats d'aquesta nova introducció apunten a un altre autor, i no a Tucídides mateix. En efecte, el caràcter que té de recapitulació, la utilització reiterada de les formes de la primera persona per a presentar l'autor —contrària al que s'ha fet servir a la resta de l'obra, on l'historiador es presenta a si mateix amb la tercera persona—, la variació en la forma de les indicacions temporals i les observacions que fa l'autor sobre les circumstàncies personals i la seva relació amb els esdeveniments de la guerra, tot ha fet pensar en una interpolació d'un altre autor —concretament, Xenofont. Les primeres observacions les va fer B. HEMMERDINGER, «La divisione in libri dell'opera di Tucidide», *Erodoto, Tucidide, Senofonte, Letture critiche*, L. CANFORA (ed.), Milan, 1975, p. 141-150 (= *REG* 61, 1948), i després han estat repeses i ampliades

visió globalitzadora de la guerra i n'hauria imputat les causes al temor dels lacedaemonis envers l'increment hegemònic de la lliga Deloàtica presidida per Atenes. Aquesta concepció de les causes de la guerra hauria afectat *a posteriori* parts ja redactades per Tucídides, com ara es mostra a I 23, 6³².

Després de l'avanç iniciat per Ullrich hi hagué, en la història de la crítica de l'obra de Tucídides, un corrent que anà concretant les noves idees ara vessades. Per exemple, Cwiklinski³³ concentrà els seus esforços a demostrar les fases de composició observables en els quatre primers llibres de les *Històries*. Segons la seva opinió, podria observar-se una diferència entre I 1 i I 23, per una banda, i I 2 i, en general, l'així anomenada *Arqueologia*. Aquesta diferència consistiria en la prioritat de composició dels primers i una composició més recent dels segons. Les raons que utilitzà Cwiklinski, però, foren bàsicament de caràcter argumental, sense tenir en compte elements de llengua o d'estilometria. Per exemple, s'addueix com a raó (per altra banda amb un fort component lògic) que una afirmació com la que fa Tucídides només començar la narració³⁴ no ha pogut haver estat concebuda abans que la guerra no adquirís una magnitud considerable que desbordés les primeres expectatives de concepció i, per tant, de redacció. Així, en general, pel que fa a tots els passatges referents a la magnitud del poder atenès i al seu exalçament com a primera potència militar i econòmica del món grec, caldria, si més no, sospitar que haguessin estat composts en la primera època i, com a mínim, proposar una data més recent. Això seria especialment vàlid per a l'argument del temor espartà a l'imparable creixement atenès.

El vessant analític iniciat per Ullrich no tardaria gaire a rebre una resposta ferma per part d'altres investigadors que es llançaren a defensar la unitat de composició de l'obra tucidídica. Així, Meyer³⁵ no admetia cap credibilitat al fet que Tucídides realment es cregués que, després de la pau de l'any 421, no havien de continuar les hostilitats. D'aquesta manera, doncs, la composició de l'obra hauria hagut d'iniciar-se i acomplir-se després del 404.

Anys després, Schwartz³⁶ féu notar determinades incongruències argumentals dins els discursos que formen part de l'assemblea espartana, continguts en el llibre primer³⁷. Schwartz deia que no era possible que els corintis defensessin posicions contradictòries, com ara les que tenen a veure amb la seva actitud respecte

pel mateix CANFORA, *Tucidide continuato*, Padua, 1970; d'aquest autor, cf. també «Tucidide continuato e pubblicato», *Belfagor* 25, 1970, p. 121-134 i «Storia antica del testo di Tucidide», *QS* 3, 1977, p. 3-39. *Vid. infra*, per a un desenvolupament dels conceptes suara anotats.

32. Th. I 23, 6 τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἠγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν αἰ δ' ἐς τὸ φανερὸν λεγόμενα αἰτία αἰδ' ἦσαν ἑκατέρων, ἀφ' ὧν λύσαντες τὰς σπονδὰς ἐς πόλεμον κατέστησαν.

33. L. CWIKLINSKI, *Questiones de tempore quo Thucydides priorem historiae suae partem composuerit*, Diss. Berlín, 1873.

34. Th. I 2 κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἑλλήσιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων.

35. E. MEYER, *Forschungen zur alten Geschichte*, Halle, 1899, II, p. 269-436.

36. E. SCHWARTZ, *Das Geschichtswerk des Thukydides*, Bonn, 1919.

37. Des de Th. I 80 a I 87, 2.

a l'actuació espartana i que marquen una diferència considerable de posició entre els discursos primer i segon³⁸; tampoc no es considerava possible que un mateix estat espartà defenguera alhora idees oposades com ara les preconitzades per Arquidam i per Estenelaidas. Aquests arguments feren sospitar a Schwartz de la unitat de composició d'aquests discursos en concret i l'induíren a pensar en dates de redacció diferents. És evident que aquesta conclusió a què arribà Schwartz l'obligà a prendre una decisió sobre quan foren compostos uns discursos i quan uns altres. L'autor va afirmar que la data que assenyalava la diferència havia de ser el 404 aC, quan Tucídides degué canviar de pensament i es va adonar del fet que, com a resultat de la derrota d'Atenes, Esparta havia esdevingut l'autèntic poder imperialista i que la *causa real* de la guerra radicava en aquest temor espartà envers el poder que exercia Atenes mitjançant la lliga Deloàtica. Al nivell textual, Schwartz concloué que aquest canvi de programa o, si es vol, d'*hipòtesi de treball* de Tucídides produí nous passatges que foren ara incorporats a les *Històries*, majorment el discurs dels atenesos a I 73-78, el discurs d'Estenelaidas a I 86-87, el discurs dels corintis a I 68-71, tots els passatges que fan defensa de la política periclea i, en concret, l'*epitafi* (II 35-46), així com els referents a la brutalitat de les actuacions espartanes, com ara els passatges del llibre III on es conta el tractament rebut pels plateesos. Tampoc no va descartar Schwartz la possibilitat que, després de la mort de Tucídides, algú hagués corregit i/o ampliat l'obra; pensem, i així ho assenyalava Schwartz, que hi ha passatges que semblen no estar acabats³⁹. Recordem, si més no, la notícia que ens dóna Dionisi d'Halicarnàs a propòsit de Cratip.

La prova més evident de la dificultat de la qüestió, tan garbellada, la tenim en Pohlenz⁴⁰, que parla d'una evolució en el pensament de Tucídides. Pohlenz parteix de la idea que, abans del final de la guerra, Tucídides tenia per objectiu donar compte de discursos reals. Acabada aquesta, però, hauria abandonat la seva prístina fidelitat als fets i s'hauria decidit a posar en boca dels oradors les seves pròpies idees i punts de vista sobre com s'havien desenvolupat els esdeveniments en la realitat. Malgrat que Pohlenz fa esment, com a data que marca la diferència entre una època de composició i altra, de l'any 404, hem de dir que el seu punt de vista sobre el canvi de programa de Tucídides no és tan accentuat com el va presentar Schwartz en els seus estudis. Pohlenz, doncs, és més partidari d'una evolució gradual que no pas d'un canvi sobtat i brusca.

La discussió sobre els problemes compositius dels llibres finals de l'obra i, en concret, dels llibres VI i VII fou represa amb profunditat per Schadewaldt, l'any 1929⁴¹. Fins al moment, la idea general de la comunitat científica consistia a considerar aquests llibres com el producte d'una època avançada dins el currículum compositiu de Tucídides; ací es deixaria entreveure clarament una intenció reflexiva i de plena maduresa, que contrasta frontalment amb els plantejaments que s'havia

38. Th. I 37-43 i I 68-71.

39. Cf. E. Schwartz, *op. cit.*, p. 103-113 respecte de IV 118-119, V 18-19 i V 23-24.

40. M. POHLENZ, «Thukydidesstudien» I, *NAWG* (1919), p. 95-138 i II (1920), p. 56-82 (= *Kleine Schriften*, vol. II, Hildesheim, 1965, 210-253 i 254-280).

41. W. SCHADEWALDT, *Die Geschichtschreibung des Thukydides*, Berlín, 1929.

fet l'historiador en la seva declaració d'intencions als capítols inicials del llibre primer. En aquest aspecte, Schadewaldt no fou una excepció dins la crítica: continuava observant una evolució de pensament que, sens dubte, havia afectat les fases compositives de l'obra; una vegada més ens trobem amb la data del 404 aC com a frontissa entre les intencions inicials i les finals del nostre historiador.

W.K. Prentice⁴² es pregunta pel procediment que ha pogut utilitzar Tucídides per a revisar i ampliar el seu manuscrit a mesura que anaven arribant-li noves informacions sobre els esdeveniments de la guerra, i la seva conclusió no pot ser més pessimista: «e evidente che per nessun brano dell'opera, quale ci è rimasta, può sostenersi che sia nella forma in cui l'autore lo avrebbe pubblicato se fosse riuscito a rifinire la sua opera». Prentice té el ple convenciment que l'obra que ens ha arribat no està, ni de bon tros, acabada; per això critica l'actitud dels qui es permeten extraure judicis definitius sobre l'estil o les idees de Tucídides utilitzant com a base una obra que no està completa i, més encara, que té tot l'aspecte de ser un esbós⁴³; en efecte, per a Prentice, la major part de l'obra s'ha de considerar com una temptativa o experiment, especialment pel que fa a la majoria de discursos, alguns dels quals, segons la seva opinió, haurien estat inserits en l'obra amb posterioritat a la composició dels passatges on han estat incorporats. Açò seria especialment vàlid per al discurs dels Melis.

L'any 1930, Momigliano publica un estudi⁴⁴ on torna, parcialment, a les tesis originals d'Ullrich: la intenció primigènia de Tucídides pot haver estat de posar per escrit els esdeveniments relacionats amb el procés de formació i creixement de l'imperialisme atenès i els enfrontaments que se'n derivaren, en concret els relacionats amb l'anomenada guerra Arquidàmica. D'aquesta manera, Momigliano creu probable la separació en dues fases clares de composició: una vora l'any 416, que abraçaria fins als esdeveniments ocorreguts al voltant de l'illa de Melos i que mancava, amb molta probabilitat, de discursos; i una altra, posterior a l'any 404, una vegada finalitzat l'enfrontament, a la qual Tucídides volgué incorporar una nova visió, com a resultat de l'entronització d'Esparta com a nova potència imperialista; en aquesta segona fase de composició, no només es van afegir la resta de passatges fins al final de l'obra en la forma que la coneixem, sinó que va ser llavors que es van ampliar les parts precedents amb afegitons a la narració i, el més important, amb la incorporació dels discursos⁴⁵; aquests constitueixen un reflex evident de la intervenció ideològica intencionada de Tucídides en la composició de

42. W.K. PRENTICE, «Come Tucidide scrisse la sua storia», *Erodoto, Tucidide, Senofonte, Letture critiche*, L. CANFORA (ed.), Milan, 1975, p. 138-140 (= «How Thucydides Wrote his History», *CPH* 25, 1930, p. 117-127).

43. Concretament critica la posició de W.R.M. LAMB, *Clio Enthroned*, Cambridge, 1914. Lamb considera que les *Històries*, de la manera que nosaltres les coneixem, tenen una forma conclusa. Cf. també H. KONISHI, «Thucydides' History as a finished piece», *LCM* 12, 1987, p. 5-7, qui nega l'existència de proves que ens permeten de suposar que l'historiador tingués la intenció de continuar el relat més enllà del 411 aC, tot i presentar el llibre VIII forma inconclusa.

44. A. MOMIGLIANO, «La composizione della Storia di Tucidide», *MAT* 68, 1930, p. 1-48.

45. Açò no significa que abans no n'hi haguera, d'intervencions en discurs directe; es limitaven, però a les arengues que dirigien els generals a les seves tropes abans d'entrar en combat.

l'obra. Així doncs, el famós capítol 22 del llibre primer⁴⁶ seria no pas un eufemisme, com interpretarà Grosskinsky sis anys després⁴⁷, sinó una confessió intencionada que emmascarava l'objectiu real. Ara bé, una posició tan radical com aquesta no sembla adequar-se gaire bé al que podem llegir a les *Històries*, atès que, i en paraules d'Alsina⁴⁸, «¿se puede aceptar la tesis —que Momigliano sostiene— de que los atenienses que participan en la conferencia de Melos no hacen sino expresar concepciones propias de Tucídides?». Ens podem preguntar si aquestes paraules d'Alsina no posen en dubte flagrant l'assumpció generalitzada d'una pura invenció del diàleg dels Melis.

L'any 1936, Grosskinsky⁴⁹ publica un treball on exposa concepcions oposades a les de Schadewaldt, en especial pel que fa al caràcter dels discursos. Tucídides havia dit⁵⁰ que li resultava difícil de recordar les paraules que eventualment s'havien pronunciat en les intervencions dels oradors protagonistes dels discursos. Grosskinsky interpreta aquesta confessió com un eufemisme de l'historiador per no dir que no en recordava cap i que, a més a més, era impossible reproduir amb fidelitat el contingut dels discursos, ni tan sols informant-se'n pels qui foren presents en les respectives ocasions. No obstant això, Grosskinsky accepta que Tucídides pren com a punt de partença discursos realment pronunciats, amb alguna excepció notable, com ara el diàleg dels Melis; caldria preguntar-se, aleshores, si Dionisi d'Halicarnàs hauria estat d'acord amb aquesta tesi, atesos els criteris força arbitraris —o potser no— que, segons el d'Halicarnàs, va fer servir Tucídides per incloure en la seva obra unes ocasions discursives sí i d'altres no⁵¹.

Tornant altra vegada a la discussió sobre els passatges introductoris, Patzer⁵² publicà l'any 1937 un estudi sobre la composició de les *Històries* i la qüestió tucidídida, on es decantava a favor d'una composició tardana. Prenia ara protagonisme una qüestió iniciada l'any anterior per Grosskinsky: la discussió sobre la compo-

46. Th. I 22 και ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκριβείαν αὐτῆν τῶν λεχθέντων διαμημονεῦσαι ἢν ἔμοι τε ὄν αὐτὸς ἦκουσα καὶ τοῖς ἄλλοις ποθεν ἔμοι ἀπαγγέλλουσιν· ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἔμοι ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται. 2 τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἤξωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἔμοι ἐδόκει, ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβείᾳ περὶ ἑκάστου ἐπεξεληθῶν. 3 ἐπιπόνως δὲ ἠρώρισκετο, διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἑκάστοις οὐ ταῦτα περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὡς ἑκατέρωθεν τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι. 4 καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερέπτερον φανεῖται· ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὐθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίον ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. κτήμα τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγεται.

47. *Vid. infra.*

48. J. Alsina, *op. cit.*, p. 343.

49. A. GROSSKINSKY, *Das Programm des Thukydides*, Berlín, 1936.

50. Th. I 22.

51. *Vid. supra.*

52. H. PATZER, *Das Problem der Geschichtschreibung des Thukydides und die thukydideische Frage*, Berlín, 1937.

sició dels discursos prenent com a base interpretacions diverses respecte del sintagma τῆς ξυμπάσης γνώμης⁵³: els defensors de les tesis analítiques interpreten que amb aquesta expressió Tucídides volgué dir *el sentit absolut*, és a dir, que l'historiador havia compost les parts discursives atenint-se *ad pedem litterae* a les paraules realment pronunciades. En contra d'aquesta opinió, els defensors de les tesis unitàries, com ara Grosskinsky i el mateix Patzer, traduïen *el sentit general*⁵⁴, eximint Tucídides de la seva responsabilitat a propòsit de la realitat dels discursos, fent que el nostre historiador es limités a dotar-los de versemblança. La conseqüència que se'n derivava era la impossibilitat de diferenciar entre parts antigues i parts recents⁵⁵. En aquest aspecte es desvinculà notablement de la postura preconitzada abans per Cwiklinski i ajudava a crear, dins la crítica, un efecte de pèndol on la discussió sobre la qüestió tucidídica esdevenia un problema agut i de difícil solució, balancejant-se des d'un punt de vista fins a l'altre; ara més aviat en la línia del vessant unitari que no pas analític.

B. Hemmerdinger⁵⁶ proposa el que ell anomena *La divisió autèntica* de l'obra de Tucídides, basant-se en les pròpies referències internes que l'historiador introdueix al si de les *Històries*⁵⁷. Efectivament, dins de l'obra i entre els llibres II i VIII es registra dotze vegades la *signatura* de Tucídides, coincidint amb la fi de cada any i amb la forma d'una oració de relatiu⁵⁸. Com que cada *signatura* coincideix amb una secció del text, Hemmerdinger addueix com a possible motiu de les esmentades referències el fet que aquestes coincidissin amb el final de rotlle papiraci; açò ens donaria la pista sobre la raó per la qual l'any darrer manca la fór-

53. Th. I 22, 1.

54. Aquesta és justament la traducció que també fa A. LÓPEZ EIRE a «De Heròdot a Tucídides», *Studia Historica* 8, 1990, p. 75-96, p. 9. Algunes consideracions sobre els camins que han seguit diversos estudiosos al respecte pot consultar-se a D. KAGAN, «The speeches in Thucydides and the Mytilene Debate», *YClS* 24, 1975, p. 71-84, especialment p. 71-74. Cf. W. ALY, «Form und Stoff bei Thukydides», *RhM* 77, 1928, p. 361-383, p. 367 i, en concret, p. 368: «Höchstens das könnte man geneigt sein, aus den Worten des Thukydides abzulesen, dass, wenn er jemand sprechen lässt, dieser bei der betreffenden Gelegenheit wirklich gesprochen habe. Wie weit wir aber berechtigt sind, die ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων mit "authentischem Material" wiederzugeben, scheint mir sehr fraglich». Últimament, E. BADIAN, «Thucydides on rendering Speeches», *Athenaeum* 80, 1992, p. 187-190.

55. Vid. E. Norden, *op. cit.*, p. 103, n. 24: «Della "verità", che Tucidide indica come fine della storia, al Greco autentico non importa nulla». Per W. Aly, «Form und Stoff...», p. 373, malgrat considerar força dubtós que hom pugui interpretar ξυμπάσα γνώμη τῶν ἀληθῶς λεχθέντων com una referència a l'autenticitat del que es llegeix a les *Històries*, contra Patzer i Grosskinsky, no hi existeix cap contradicció que impedisca diferenciar entre diversos estadis de redacció: «Mit den zwei Schichten des I. Buches hat es also seine Richtigkeit». La conclusió d'Aly, però, hom podria qualificar-la un tant de pessimista, des del punt de vista de l'exegesi de la *qüestió tucidídica*, però optimista quant al fet de la creació literària.

56. B. Hemmerdinger, *op. cit.*

57. El que Hemmerdinger utilitza com a base de la seva tesi són expressions com ara la que podem llegir a II 1 ἄρχεται δὲ ὁ πόλεμος ἐνθ' ἔνδε ἦδη Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων καὶ τῶν ἑκατέρους ξυμμάχων.

58. II 70, 5; II 103, 2; III 25, 2; III 88, 4; III 116, 3; IV 51, 1; IV 135, 2; VI 7, 4; VI 93, 4; VII 18, 4; VIII 6, 5 i VIII 60, 3. La forma majoritària utilitzada és ἔτος τῷ πολέμῳ ἐτελευτα τῷδε ὄν Θουκυδίδης ξυγγράφη.

mula esmentada. La tesi de Hemmerdinger resulta interessant, però cal no oblidar que les referències conclusives de què parlem han pogut estar sotmeses a canvi de localització⁵⁹, a mesura que Tucídides revisava el seu text o rebia noves informacions. Respecte al llibre V, on no es registra cap *signatura*, Hemmerdinger addueix una hipòtesi innovadora i, si més no, sorprenent: «la mia ipotesi infatti è... che questi⁶⁰ anni siano stati redatti da Senofonte sulla base degli appunti di Tucidide». Com a raó per a defensar aquesta possibilitat diu que una fórmula que trobem a V 26, 1⁶¹ està situada a la meitat d'un any, circumstància absolutament aliena al que estem acostumats a llegir en l'historiador. D'aquesta manera, pensa Hemmerdinger, Xenofont s'eximeix a si mateix d'haver de *signar* amb el nom de Tucídides els anys X a XV i, com podem llegir a les *Hel·lèniques*⁶², també els que van del XXI al XXVII. La situació plantejada per Hemmerdinger, pensem, hauria de veure's contrastada per una anàlisi estilomètrica, que podria donar llum més clara a la qüestió. Per altra banda, aquesta tesi rebé un desenvolupament força interessant per part de L. Canfora, que resumim més avall. En definitiva, Hemmerdinger⁶³ estableix la següent divisió de l'edició original de l'obra tucidídida:

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ	I	
ΕΤΟΣ	II 1-47, 1	
ΕΤΟΣ II	II 47, 2-70	
ΕΤΟΣ III	II 71-103	
ΕΤΟΣ IIII	III 1, 25	
ΕΤΟΣ Π	III 26-88	
ΕΤΟΣ ΠΙ	III 89-166	
ΕΤΟΣ ΠΙΙ	IV 1-51	
ΕΤΟΣ ΠΙΙΙ	IV 52-116	
ΕΤΟΣ ΠΙΙΙΙ	IV 117-135	
ΕΤΟΣ Δ	V 1-20	
ΕΤΟΣ ΔΙ	V 21-39	Παραλειπόμενα
ΕΤΟΣ ΔΙΙ	V 40-51	τῆς θουκυδίδου
ΕΤΟΣ ΔΙΙΙ	V 52-56	ξυγγραφῆς
ΕΤΟΣ ΔΙΙΙΙ	V 57-81	
ΕΤΟΣ ΔΠ	V 82-83	
ΕΤΟΣ ΔΠΙ	V 84-VI 7	
ΕΤΟΣ ΔΠΙΙ	VI 8-93	
ΕΤΟΣ ΔΠΙΙΙ	VI 94-VII 18	
ΕΤΟΣ ΔΠΙΙΙΙ	VII 19-VIII 6	
ΕΤΟΣ ΔΔ	VIII 7-109	

59. J. DE ROMILLY, *Thucydide et l'impérialisme athénien*, París, 1947, p. 46. A.W. GOMME; A. ANDREWES; K.J. DOVER, *A Historical Commentary on Thucydides V*, Oxford, 1981, p. 392.

60. Els anys de la guerra del X al XV.

61. Th. V 26, 1 Γέγραφε δὲ καὶ ταῦτα ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης Ἀθηναῖος... μέχρι οὗ τὴν τε ἀρχὴν κατέπαυσαν τῶν Ἀθηναίων Λακεδαιμόνιοι... καὶ τὰ μακρὰ τεῖχη καὶ τὸν Πειραιᾶ κατέλαβον.

62. Xen. *Hell.* I-II 2, anys que, segons Hemmerdinger —*op. cit.*, p. 143, n. 6— conclouen l'edició original de Tucídides publicada per Xenofont.

63. B. Hemmerdinger, *op. cit.*, p. 145.

ΕΤΟΣ ΔΔΙ	<i>Hel·lèniques I 1, 1-10</i>
ΕΤΟΣ ΔΔΙΙ	I 1, 11-37
ΕΤΟΣ ΔΔΙΙΙ	I 2
ΕΤΟΣ ΔΔΙΙΙΙ	I 3
ΕΤΟΣ ΔΔΠ	I 4-5
ΕΤΟΣ ΔΔΠΙ	I 6-II 1, 9
ΕΤΟΣ ΔΔΠΙΙ	II 1, 10-II 23

Des de posicions no estrictament filològiques, sinó que tenen a veure majorment amb l'anàlisi històrica i fins i tot psicològica, J. de Romilly, a l'obra ja citada⁶⁴, no observa cap diferència entre les diverses parts de l'obra de Tucídides, malgrat admetre que pugui haver-hi passatges més antics que altres. La posició de De Romilly, bo i que amb una tendència eminentment unitària, no està clarament definida i podríem qualificar-la, fins a cert punt, d'eclèctica.

Per altra banda, J. Finley⁶⁵, després d'analitzar les *Històries* des d'un punt de vista ideològic i determinats aspectes de la coherència interna del contingut de l'obra, arriba a la conclusió que no es pot testimoniar res que no sigui una uniformitat en el seu procés de composició i que, per tant, no podem retrotraure la redacció abans del 401 aC. En concret, Finley⁶⁶ considera que l'obra de Tucídides no va ser escrita al llarg de diverses fases de composició, sinó tota d'una sola vegada, amb posterioritat a l'any 404 aC; va ser quan s'adonà del resultat de l'enfrontament bèl·lic que degué aconseguir una visió general adequada per escometre la redacció. En qualsevol cas, Finley no nega que Tucídides no hagi pogut fer servir notes preses amb anterioritat a la fi de la guerra; més aviat, resulta lògic que ho hagi fet.

L'any 1970, L. Canfora⁶⁷, tot admetent sense cap discussió la forma inacabada del llibre VIII, en una afirmació que sembla quasi irònica, digué: «non pare corretto congetturare una incompiutezza dell'«ottavo libro», poiché per Tucídide no ci fu un ottavo libro: la divisione in otto non risale all'autore»⁶⁸. D'aquesta afirmació es derivava, doncs, una anàlisi de les *Històries* segons la divisió del contingut per anys; això féu veure que és a partir del divuitè any de guerra quan comencen a escassejar les al·locucions públiques. Segons Canfora, aquest fet pot haver estat degut a una certa resistència de Tucídides a reelaborar discursos de personatges vius. Parlem aleshores de reelaboració i ens tornem a situar, després dels plante-

64. J. de ROMILLY, *Thucydide et l'impérialisme athénien. La pensée de l'historien et la genèse de l'oeuvre*, París, 1951.

65. J. FINLEY, «The Unity of Thucydides' History», *Three Essays on Thucydides*, Cambridge, 1967, p. 118-169; cf. també del mateix autor, *Thucydides*, Cambridge, 1942.

66. J.H. FINLEY, *Thucydides*, p. 77.

67. L. CANFORA, *Tucidide continuato*, p. 239 i s. Per bé que la nostra exposició intenta seguir un estricte ordre cronològic de la història sobre la crítica de la qüestió tucidídia, farem en aquest moment una translació endavant en el temps, per tal d'incorporar les paraules que Canfora emeté l'any 1979 repetint i augmentant les que ja havia pronunciat al volum III de la *Historia y civilización de los griegos* —Bianchi Bandinelli (ed.), especialment p. 379 i s.

68. Aquesta consideració que dóna peu a estudiar les *Històries* més des del punt de vista de la divisió temporal que no de la divisió física serà profitosament represa sis anys després per K.J. Dover, en un article que comentem més avall.

jaments unitaris de De Romilly i de Finley, en una perspectiva analítica. Farem un breu resum de la tesi sobre la composició de l'obra de Tucídides que fa Canfora, per bé que no ha rebut un ressò suficient entre els investigadors, immerescudament, al nostre parer; ens adherim així al juí emès per Ramón Palerm⁶⁹. Cal assenyal d'anuvi la forta dependència de té Canfora respecte al que Bertrand Hemmerdinger havia escrit trenta-un anys abans⁷⁰.

Opina Canfora que, segons és obvi i acceptat en general, per a Tucídides només hi hagué un únic conflicte, que començà l'any 431, es va interrompre uns anys per la pau de Nícias el 421 (concebuda més aviat com una treva), i es reprengué en un nou front, el de Siracusa. Fins i tot el 431 és concebut no pas com un terme d'inici, sinó de *continuació*, i la història de la guerra del Peloponnès no és res més que un capítol de la *Història global de Grècia*. Almenys dues fases de redacció, en sentit general, es descobreixen ja al llibre primer, en el contrast que hi ha entre I 23, 5 i 6⁷¹, és a dir, entre considerar Corcira i Potidea com les causes del conflicte i, immediatament després, mudar l'opinió i considerar, en consonància amb I 88⁷², que la causa autèntica era ben bé una altra: el temor lacedemoni al creixent poder atenès. La pau de Nícias hauria suposat, en el pla de les *Històries*, també una interrupció percebuda, en voler unir ambdues parts, com un buit a emplenar *a posteriori*. Aquests episodis deixats de banda en un principi, i molt possiblement incorporats després, constitueixen el gruix de l'actual llibre V, el qual, amb el seu aspecte d'inacabament o, si més no, d'esberrany, hauria estat afegit després de la mort de Tucídides per un *redactor/reordenador* de les cartes de l'historiador. Aquesta notícia ha de posar-se en relació amb el fet que l'obra de Tucídides, en la forma en què la coneixem, queda interrompuda justament en el moment en què comencen les *Hel·lèniques* de Xenofont, fins a II 3, 10, on, sempre segons Canfora, «se reconoce una cesura evidente, aparte de que, de ese punto en adelante, el relato cambia de planteamiento y deja de ser analítico»⁷³. De fet, en alguns manuscrits, aquesta part apareixia sota el títol de Ξενοφόντος Θουκυδίδου Παραλειπόμενα. A partir d'aquest moment, Canfora utilitza els arguments de Hemmerdinger⁷⁴ per intentar demostrar que fou realment Xenofont qui reféu, a partir de les notes de Tucídides, el nucli del llibre cinquè⁷⁵ i qui utilitzà material del seu predecessor per tal de

69. V. Ramón Palerm, *op. cit.*, p. 10 s.

70. *Vid. supra*.

71. Th. I 23, 5 τὰς αἰτίας προύγραψα πρῶτον καὶ τὰς διαφορὰς, τοῦ μή τινα ζητῆσαι ποτε ἔξ ὅτου τοσοῦτος πόλεμος τοῖς Ἕλλησι κατέστη, i Th. I 23, 6 τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἠγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἔς τὸ πολεμεῖν.

72. Th. I 88 ἐψηφάντο δὲ οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰς σπονδὰς λελύσθαι καὶ πολεμητέα εἶναι οὐ τοσοῦτον τῶν ξυμμάχων πεισθέντες τοῖς λόγοις ὅσον φοβούμενοι τοὺς Ἀθηναίους μὴ ἐπι μείζον δυνηθῶσιν, ὀρῶντες αὐτοῖς τὰ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος ὑποχείρια ἤδη ὄντα.

73. L. CANFORA, «Historia antigua del texto de Tucídides y Jenofonte», *apud* B. BANDINELLI (ed.), *Historia y civilización de los griegos, III*, Barcelona, 1981 (= 1979 ed. italiana), p. 395.

74. *Vid. supra*.

75. V 26 a 83, prenent com a base de l'argumentació per defensar aquesta tesi la frase ja citada de V 26, 1 Γέγραφε δὲ καὶ ταῦτα ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ἔξῃς, ὡς ἕκαστα ἐγένετο, κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας, μέχρι οὗ τὴν τε ἀρχὴν κατέπαισαν τῶν Ἀθηναίων Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι,

redactar les *Hel·lèniques* des del començament fins a II 3, 9-10⁷⁶. No cal dir que, amb aquesta aportació, la tesi analítica anava més enllà, fins i tot, de les seves fronteres.

Westlake⁷⁷, en un article de 1973, torna a fer-se ressò de les posicions analítiques respecte a la composició de l'obra de Tucídides i afirma que, ateses l'escassetat de discursos directes que hi ha al llibre cinquè i llur absència total al llibre vuitè, cal arribar a la conclusió que ambdós llibres pertanyen a una etapa de composició tardana, no necessàriament identificable amb la darrera. En conseqüència, davant aquesta situació compositiva, no ens ha d'estranyar que en etapes de la composició diferents, altres llibres de les *Històries* hagin tingut la forma en què ens trobem ara el V i el VIII. Així, és força probable que Tucídides hagi sotmès la seva obra a una constant revisió, fins a aconseguir una forma que li paregué satisfactòria. L'historiador hauria compost la seva obra incloent-hi discursos indirectes, alguns dels quals, en un moment determinat, van ser objecte de remodelacions que els transformaren en directes; aquesta seria la situació que trobaríem al llibre VIII. Westlake arriba a aquesta deducció a partir de l'anàlisi dels preàmbuls als discursos i de les fórmules de cloenda; quan aquestes parts foren compostes, Tucídides encara no hauria pres la decisió de donar forma directa als discursos indirectes, raó per la qual aquestes introduccions i cloendes tendeixen a ser, en paraules de Westlake, *brief and factual*⁷⁸. En la conversió a discurs directe, molts d'aquests passatges introductoris i conclusius no foren modificats i, per això, alguns manquen de cohesió amb els discursos corresponents. A més es dona la circumstància que de vegades esdevenen repetitius, respecte de la informació vesada als discursos:

The imperfect coordination between the speeches and their settings which has been noted in some instances suggests that he did not always write both at the same time. When he [çò és, Tucídides] reached the final stage of composition, he could have

---

καὶ τὰ μακρὰ τεῖχη καὶ τὸν Πειραιᾶ κατέβαλον. (Amb Canfora, considere que a la llum de Xen. *Hel.* II 2, 20 —ἐφ' ᾧ τὰ τε μακρὰ τεῖχη καὶ τὸν Πειραιᾶ καθελόντας— i 23 —καὶ τὰ τεῖχη κατέσκαπτον—, cal llegir κατέβαλον i no κατέλαβον, com es fa tradicionalment). Quant a la utilització d'aütòs, es pregunta Hemmerdinger —*op. cit.*, p. 142 i s.— quina necessitat tindria Tucídides de fer-se referència a si mateix amb aquest pronom. Utilitzar-lo estaria indicant de manera explícita que és una altra persona la que està parlant en nom de Tucídides; i quant al verb γέγραφε, hi ha una diferència qualitativa respecte del que utilitza l'autor de les *Històries* a la resta de l'obra, on es fa ús generalitzat de formes com ara ξυνέγραψε. Per altra banda, Canfora es pregunta —*Historia y civilización...*, p. 396—, quant a la indicació κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας, quina necessitat tindria Tucídides d'insistir novament sobre el sistema de divisió temporal de l'obra (II, 1). També, a partir de V 26, 4 passa a parlar-se en primera persona (ἔγωγε), en flagrant contraposició amb l'expressió ὁ αὐτὸς Θεουκλίδης.

76. De fet podem trobar —L. CANFORA, *Historia y civilización...*, p. 399— coincidència entre les fórmules introductòries dels capítols deixats de banda per Tucídides (παρὰλιπόμενα) que reprèn Xenofont: V 25 μετὰ δὲ τὰς σπονδὰς i *Hel.* I 1, 1 μετὰ δὲ ταῦτα. Aquesta coincidència, però, pensem, pot no ser altra cosa sinó una casualitat.
77. H.D. WESTLAKE, «The Settings of Thucydidean Speeches», *The Speeches in Thucydides* (Ph. A. Stadter, ed.), Univ. North Carolina, Chapel Hill, 1973, p. 90-108, especialment p. 103 i s.
78. H.D. Westlake, *ibidem*, p. 104.

expanded his preambles and postscripts somewhat and have modified them in order to obviate any disharmony with the oratio recta speeches⁷⁹.

Finalment, Westlake, malgrat defensar diverses etapes de composició, sobretot pel que fa als discursos a diferència de les parts narratives, considera que els passatges sobre els quals es pot demostrar que foren escrits prop del final de la guerra o després d'aquesta són bastant pocs i la major part d'extensió força reduïda.

Dover⁸⁰ considera que Tucídides, per a la composició de la seva obra, degué portar un diari, el qual estaria sotmès a revisions regulars durant la guerra o bé al final d'aquesta. El problema és esbrinar quantes vegades es va dur a terme aquesta revisió i fins a quin punt; o bé poder distingir entre el que l'historiador va escriure partint d'una informació provisional i el que va escriure quan creia estar definitivament ben informat. Per tant, Dover també és partidari d'un canvi de pla, o millor, d'una planificació de la redacció: la guerra que Tucídides començà a escriure el 431 tingué el seu final l'any 421 amb la pau de Nícias; aleshores, caldria preguntar-se quan es va adonar que entre els enfrontaments bèl·lics hi havia continuïtat i, per tant, quan va decidir continuar escrivint les seves *Històries*, amb la idea que els esdeveniments gaudien d'una relació causa-efecte. L'exili que va patir des del 424 féu que li manqués informació sobre les circumstàncies que s'esdevingueren a Atenes des d'aqueix any fins al 421; això, pensa Dover, degué ser un motiu suficient perquè no es decidís a fer una redacció definitiva del període; no obstant això, no es descarta que omissions de determinats esdeveniments, dins o fora d'aquest període assenyalat, tinguen la seva raó de ser, no sols en una falta d'informació, sinó també en una selecció subjectiva dels arguments; en aquest sentit, pensem que Dover justifica, no sabem si conscientment, els retrets que Dionisi d'Halicarnàs fa a l'obra tucidídia. També, sempre segons Dover, hi ha una sèrie de trets que apunten de manera directa al fet de la revisió: el final de l'obra *in medias res* sis anys abans del final de la guerra, diferents tècniques historiogràfiques entre seccions diverses, contradiccions internes, omissions sorprenents⁸¹. Per a Dover⁸², «la divisió de la obra en ocho “libros”, divisió corriente a partir de la época romana, pero no la única divisió que se usaba en la época helenística, dificulta la consideración del problema de la composición. Lo más útil es distinguir seis secciones». Aquestes seccions serien les següents:

A Pròleg (llibre I)

B Anys 1-10 (llibre II-V 24); aquesta secció es subdivideix en tres:

Bα Anys 1-3 (llibre II)

79. H.D. Westlake, *ibidem*, p. 104.

80. K.J. DOVER, «La composición de la obra de Tucídides», *Estudios de Historia Antigua, Cuadernos de la Fundación Pastor 21*, Madrid, 1976, p. 11-29.

81. Dover, *op. cit.*, anota com a referències inequívokes al final de la guerra: II 65, 12; V 26 i VI 15, 3 s. Quant a l'*Epitafi* de Pèricles i a determinades referències primerenques a la possibilitat d'una victòria espartana, està convençut que no hi ha inconvenient a considerar-les compostes abans que la guerra finalitzara, en contra dels qui pensen que açò és força improbable.

82. K.J. Dover, *op. cit.*, p. 16 i s.

- Bβ** Anys 4-6 (llibre III)
Bγ Anys 7-10 (llibre IV-V 24)
C Anys 11-15 (llibre V 25-83)
D Anys 16-19 (llibres V 84-VIII 2)
E resta de l'any 19, tot l'any 20 i part del 21 (llibre VIII 3-109)

L'actitud de Dover vers la composició de l'obra de Tucídides, finalment, resulta bastant pessimista: «un parrafo refundido siete veces puede estar, en la forma que ha tomado el año pasado, entre dos párrafos que el escritor no ha tocado desde que los esbozó hace diez... No hay ningún trozo en absoluto de la obra entera de Tucídides del que podamos decir que en él se nos presenta su opinión final»⁸³.

V.J. Hunter⁸⁴ planteja una nova visió sobre la composició de les *Històries*, que matisa en el sentit de ficció literària l'afirmació tucidídia d'haver començat a posar per escrita la guerra entre peloponnesis i atenesos tot seguit després que hagués estat declarada. Es proposa que Tucídides, sense perjudici de l'afirmació inicial de l'obra, degué concebre l'estructura global i definitiva de les *Històries* abans del 404 aC i vora l'any 410 aC, per bé que ja abans, cap al 413 aC, l'expedició a Sicília degué constituir un element clau per a la tasca de refecció. A partir d'aquest punt crucial es desenvolupà la història en el sentit d'introduir determinades modificacions i referències al llibre I i de l'elaboració dels discursos, seleccionant, adaptant i redactant en aquesta forma passatges narratius que servirien com a base per a la reconstrucció; aquesta tesi es fonamenta en determinats *ἔργα* que vénen anticipats pels *λόγοι*⁸⁵. L'aspecte que mostren els llibres V i VIII seria, per tant, degut a una manca de revisió, la qual afectaria, de manera evident, l'absència de parts discursives.

Dennis Proctor publica en 1980 un estudi sobre l'obra de Tucídides on, a banda de fer un breu però clar i complet resum de les idees vessades sobre la qüestió, inclou reflexions interessants sobre les etapes de composició de l'obra⁸⁶. Proctor suggereix, en primer lloc, que la utilització del verb *ξυνέγραψε* al començament de les *Històries* pot implicar només una acció recopilatòria de notes, sense que sigui necessari pensar en parts completament redactades. Això implica, per descomptat, una presa de posició respecte a la *vexata quaestio*, si més no, a la vora de les tesis analítiques. Per exemple, considera Proctor que hi ha raons suficients per defensar que els llibres VI i VII (en concret, el nucli dedicat a l'expedició a Sicília) són anteriors al llibre V. Ahora, continua, podem trobar correspondències entre discursos que estan ben allunyats, en l'espai o en el temps⁸⁷; per exemple, es poden trobar ressons entre el primer discurs de Pèricles a Atenes i l'últim discurs dels Corintis

83. K.J. Dover, *op. cit.*, p. 24-25.

84. V.J. Hunter, *op. cit.* Cf. també de la mateixa autora, *Thucydides, the artful reporter*, Toronto, 1973.

85. Aquesta interpretació a la inversa del paper dels discursos no ha estat, en general, la històricament assumida. Cf., si més no, l'observació que fa de passada C. Schrader a «Tipología y orígenes de la historiografía griega», *Los orígenes de la oratoria y la historiografía en la Grecia Clásica*, Zaragoza, 1994, p. 107: *los discursos (λόγοι)*, que sirven de interpretación a τὰ ἔργα

86. D. Proctor, *op. cit.*, especialment p. 8-45, 115-127, 150-199.

87. D. Proctor, *op. cit.*, p. 12.

a Esparta⁸⁸, o bé entre el discurs de Cleó al debat de Mitilene i l'últim discurs de Pèricles tres anys abans⁸⁹. No descarta, per tant, que *tots* els discursos hagin estat inclosos a l'obra en l'última etapa de composició:

[...] Thucydides was a literary artist, and a highly self-conscious one [...] I feel sure [...] there is some comfort in the thought that he must have been well aware of the effect of his words on a reader, and presumably meant the echoes of one speech in another to fall upon his ear in the order in which they do. And there is still the possibility, which must at this stage remain open, that all the speeches were inserted by the historian at a late stage in the composition of the whole work.⁹⁰

En aquest sentit s'ha d'entendre el fet que la referència que es fa a V 49, 1 a la primera victòria d'Andròstenes al pancraci, en Olímpia l'any 420 aC, no hagi pogut ser enregistrada abans de l'any 416, primer any que aquest pogué vèncer per segona vegada i que, per tant, s'eregeix com a punt de referència *ante quem*⁹¹.

Proctor suggereix que passatges concrets que impliquen una certa reflexió han de tenir una redacció tardana. Aquests passatges podrien ser: III 82-84; I 23, 6; 66; 88; 118 1-2 i 146; V 85-113.

Finalment, resumirem, per considerar-les força interessants, les conclusions de Proctor sobre les etapes de composició: l'inici de la redacció de l'obra de Tucídides hauria tingut lloc abans del 431 aC, i hauria estat formada per les digressions sobre la conspiració de Ciló, sobre Pausànias, Temístocles i els tiranicides⁹². Des de l'any 431 aC a l'exili de Tucídides el 424 aC hauria estat composta la primera part de la *Pentecontècia*⁹³, basant-se en anotacions fetes temps abans. Des de l'exili de Tucídides a la pau de Nícias l'any 421 aC s'havien escrit les operacions de Bràsidas a Tràcia després de la caiguda d'Amfípols⁹⁴, basant-se en encontres amb el mateix Bràsidas abans de la seva mort el 422 aC. De la pau de Nícias al 413 aC s'haurien escrit: el llibre primer⁹⁵, el conjunt principal de la «Guerra de Deu Anys»⁹⁶ i la narració dels anys que van del 421 al 416⁹⁷. Del 413 al 400 aC s'haurien escrit: el discurs d'Hermòcrates a Gela corresponent a l'any 424 aC⁹⁸; el nucli principal de l'expedició a Sicília⁹⁹ i la narració de la guerra amb Esparta i les revoltes al si de

88. Th. I 140-144 i I 120-124 respectivament.

89. Th. III 37-40 i II 60-64 respectivament.

90. D. Proctor, *op. cit.*, p. 12.

91. Cf. D. Proctor, *op. cit.*, p. 233, n. 23 del capítol corresponent. *Vid.* també A.W. GOMME; A. ANDREWES; K.J. DOVER, *A Historical Commentary on Thucydides IV*, Oxford, 1970, *ad. loc.*, p. 642: «his second victory was, in the nature of things, probably in 416. More important, Thucydides could not have written the words before 416 at the earliest».

92. Th. I 126, 3-12; I 128, 2-138; VI 54-59.

93. Th. I 89-97.

94. Th. V 190-116; 129-132 i 135.

95. Excepció feta dels passatges ja esmentats i de Th. I 1-2 i 23 1-3.

96. Th. II 1 - V 24, llevat d'insercions posteriors que seran esmentades de seguida.

97. Th. V 25 i 27-83.

98. Th. IV 59-64.

99. Th. VI i VII, excepció feta d'insercions posteriors que seran esmentades de seguida.

l'imperi atenès entre 413 i 411 aC.¹⁰⁰ De l'any 409 al 404 s'haurien escrit la introducció a la guerra amb Esparta¹⁰¹ i el passatge sobre l'assumpte de Quios¹⁰²; la revolució dels Quatre-cents, juntament amb els esdeveniments de Samos i de l'Egeu, així com la continuació de la guerra amb Esparta¹⁰³; el debat a l'assemblea atenesa sobre l'expedició a Sicília, les persecucions subsegüents a la mutilació dels Hermes i la profanació dels misteris, el consell de guerra als generals atenesos que tingué lloc a Règion, el discurs d'Alcibíades a Esparta i la pressió que exercí per tal que s'ocupara el lloc fortificat de Decelia¹⁰⁴; probablement també s'inseriren en aquests anys IV 108, 4 i VII 27, 3-28, 4¹⁰⁵. Després de 404 aC s'haurien escrit possiblement: les al·lusions a la guerra implícites a I 1-2 i 23, 1-3; l'últim discurs de Pèricles, les últimes intervencions d'aquest en la vida pública, les opinions de Tucídides sobre aquest gran estadista i les referències als esdeveniments que tingueren lloc després de la seva mort fins al final de la guerra¹⁰⁶; els moviments subversius de III 82-83, la segona introducció a la guerra de V 26, el diàleg dels Melis a V 84-116 i el passatge sobre Alcibíades de VI 15, 3-4.

H.R. Rawlings III¹⁰⁷ va observar que a l'obra de l'historiador hi havia una estructura binària a base de correspondències simètriques establertes sobre l'eix original de l'obra que ell estableix entre l'anomenada guerra Arquidàmica i la guerra de Decelia. Les correspondències argumentals establertes entre els llibres I i VI, II i VII i III i VIII¹⁰⁸, però, el porten a conjeturar una relació entre els llibres IV i V amb uns hipotètics IX i X respectivament. Evidentment una aital proposta ultrapassa el que és històricament demostrable i, al nostre parer, els límits de la prudència.

La publicació del darrer volum del comentari històric a Tucídides de Gomme, Andrewes i Dover¹⁰⁹ ha suposat, en certa manera, una revalorització de la tendència original iniciada per Ullrich. Enriquida amb el lògic augment de material sobre la qüestió i, en especial, amb tota la tradició d'estudis que han precedit el que ara comentem, inclou una revisió general del que se n'ha dit, amb referència concre-

100. Th. VIII 3-44.

101. Th. VIII 1-2.

102. Th. VIII 24, 4-5.

103. Any 411 aC: Th. VIII 45-109.

104. Th. VI 9-26, 1; VI 27-29, 53, 2 i 60-61,2; VI 47, 1-50, 1; VI 89-92; VII 18, 1 respectivament.

105. En aquests passatges es relata la situació d'Atenes després de l'expedició a Sicília i els efectes de l'ocupació espartana de Decelia.

106. Th. II 60-64; II 65 1-4; II 65, 5-13 respectivament.

107. H.R. RAWLINGS III, *The Structure of Thucydides' History*, Princeton, 1981. Un resum de la tesi de Rawlings pot llegir-se a C. Schrader, *op. cit.*, p. 103-106.

108. Els llibres I en la seva totalitat i VI en una gran part constituïrien introduccions respectives a cada part de l'obra; la simetria entre els llibres II i VII s'estableix al voltant de les figures de Pèricles i Níciàs, com a representants de la γνῶμη i la τύχη. La correspondència entre el III i el VIII vindria establerta en diversos punts, com ara la rebel·lió de Mitilene i la de Quios (III 2-50 i VIII 5-28), la desfeta de Platea i els assumptes referents a Tissafernes (III 52-68 i VIII 29-60) i la rebel·lió a Corcira i a Atenes (III 70-85 i VIII 63-98); finalment les operacions militars en el nord-oest de Grècia i les de l'Hel·lespont (III 94-118 i VIII 99-109).

109. A.W. Gomme; A. Andrewes; K.J. Dover, *op. cit.*, Oxford, 1981.

ta al llibre VIII i a les tesis originals establertes per Hemmerdinger i Canfora¹¹⁰. Pel que fa al llibre VIII de les *Histories*, es considera que «as a whole represents an earlier stage in Thucydides' process of composition than any other part of the *History*»¹¹¹ i que no hi ha cap indicatiu que ens pugui explicar per què aquests esborranys (*drafts*) s'interrompen on ho fan; o bé en quina forma Tucídides compilava la informació que havia arreglat per als últims anys de la guerra. La segona fase de la composició consistiria a ordenar i acomodar les dades *removing inconsistencies, and imposing a unitary point of view*. El fet que el llibre VIII se'ns presenta en una fase de composició no gens definitiva, segons sembla, donaria explicació a la pregunta sobre l'absència de discursos. En referència no només al llibre VIII, sinó també a la part de l'obra constituïda per IV 102-V 13 (i, en concret, a la citació de documents que puguin o no haver estat reproduïts al peu de la lletra), la novetat en l'anàlisi de la qüestió estaria constituïda per la següent afirmació: «Though other views can be and have been taken, the documents in iv-v and viii seem to me to be out of scale in relation to Thucydides' regular narrative method, and to introduce unexplained detail in an uncharacteristic way. This might represent the deliberate adoption of a new method, or the full verbatim documents might in the final version have been replaced by shorter summaries: the latter appears to me very much the more likely. The documents may have been placed where they stand by Thucydides as a provisional measure; or possibly the editor, finding at these points two versions, the full text and a briefer summary, thought it right to cancel the shorter version and have the fuller one copied»¹¹².

Quant a les fases de composició de l'obra en general, es presenta un canvi qualitatiu en l'organització interna respecte al que K.J. Dover havia dit uns anys abans¹¹³; l'obra continua dividint-se en sis seccions, però en forma diferent¹¹⁴:

110. *Vid. supra*.

111. Dover *apud* A.W. Gomme; A. Andrewes; K.J. Dover, *op. cit.*, p. 382.

112. K.J. Dover, *op. cit.*, p. 383.

113. K.J. Dover, «La composició de la obra de Tucídides», *loc. cit.*

114. Caldria recordar ací una vegada més —cf. B. Hemmerdinger, *op. cit.*, i L. Canfora, *Tucidide continuato*, p. 379— l'artificiositat de la divisió en vuit llibres de l'obra de Tucídides: *vid.* Diodor Sícul XII 37, 2 Θουκυδίδης... ἐν βίβλοις ὀκτώ, ὧς δὲ τινες διαροῦσιν, ἐννέα i XIII 42, 5 Θουκυδίδης... ἐν βίβλοις ὀκτώ τινὲς δὲ διαροῦσιν εἰς ἐννέα. Marcel·lí, *Vida de Tucídides* 58 τὴν πραγματείαν αὐτοῦ οἱ μὲν κατέτεμον εἰς δέκα τρεῖς ἰστορίας. A banda d'aquests testimonis tenim el de cinc escolis, que Hemmerdinger cita —*loc. cit.*— de K. Hude, *Scholía in Thucydidem*, Leipzig, 1927: IV 135, 2 ...οἱ μὲν... διεῖλον εἰς ὀκτώ, οἱ δὲ εἰς ἑπτὰ, τὴν πρώτην εἰς β' καὶ τὰς ἄλλας ἑπτὰ εἰς ια' (A B C F); τοιαύτη μὲν... (II 78, 4) οἱ διελόντες ταύτην τὴν συγγραφήν εἰς τρισκαίδεκα ἐνταῦθα τὸ τέλος τῆς τρίτης ἰστορίας ὥρισαν καὶ ἀρχὴν τῆς τετάρτης (A B F G M c₂); ξυνέγραψε (III 116, 3) τῶν εἰς ἑπτὰ τῆς ε' καὶ ἀρχὴ τῆς ζ' (A B); Βρασιδάς δὲ... (IV 78, 1) τῶν εἰς τρισκαίδεκα τέλος τῆς ἑκτης, ἀρχὴ τῆς ἑβδόμης (A B C F M); Θουκυδίδης ξυνέγραψε (IV 135, 2) τῶν εἰς ἑπτὰ τέλος τῆς ζ' (B C). Segons Hemmerdinger (*op. cit.*, p. 149 i s.) la divisió en nou llibres és una variant de l'edició alexandrina en vuit que inclouria les *Hel·lèniques* de Xenofont fins a II 2. La divisió en vint-i-un llibres deriva de la inclusió en cada un d'un any de guerra; en números àtics —els que s'utilitzaven als papirs àtics abans del 40 aC. Això representa ΔΔ, que, per haplografia podria haver-se transformat en ΔΙ i afectat, per tant, a la forma de la recopilació. Aquests 11 més 2 en què se subdividiria el llibre introductori en farien 13.

- A** Antecedents de la guerra (llibre I)
B anys de l'1 al 8; aquesta secció se subdivideix en tres subseccions:
B1 anys 1-6 (llibres II i III)
B2 any 7 (llibre IV 1-51)
B3 any 8 (llibre IV 52-116)
C anys 9-10 (llibres IV 117-V 24)
D anys 11-15 (llibre V 25-83¹¹⁵)
E anys 16-19 (llibres V 84-VIII 6)
F any 20 i primera part de l'any 21 (llibre VIII 7-190)

Quant als arguments que fan servir Hemmerdinger¹¹⁶ i Canfora¹¹⁷ per a negar la legitimitat de la *signatura* de Tucídides a V 26, 1, es diu¹¹⁸: «for there are no possible grounds for asserting that it was **not** consistent with Thucydides' "conception" to say **Thucydides has written this too**»¹¹⁹ «if that is what he wished to say». Aquesta *signatura* no és important per si mateixa, sinó per les conseqüències que se'n deriven, com ara l'atribució a Xenofont de la redacció de les *Històries* V 25-83 i de les *Hel·lèniques* fins a II 23, a partir dels apunts deixats per Tucídides. De fet, les investigacions porten Canfora¹²⁰ a acceptar que Th. V 26, 5¹²¹ no es refereix a Tucídides, sinó al mateix Xenofont, segons s'ha vist. Per a l'estudiós italià, la tradició ha establert, equivocadament, una relació entre el desenvolupament per part de Tucídides del càrrec d'estrateg i l'exili de vint anys. El text μετά την ἐς Ἀμφίπολιν στρατηγίαν no diu ἐν Ἀμφιπόλει, com interpreta erròniament Dionisi d'Halicarnàs¹²²; fou Euclès, no l'historiador, qui va desenvolupar aquest càrrec com a responsable principal dels afers d'Amfípolis, que no es trobava aleshores a la ciutat¹²³. El cas és que la tradició, en tenir notícia d'un exili, havia de donar-li explicació i es parlà, fins i tot, de *traïció*¹²⁴. Sorpren també Canfora el fet que Tucídides, si realment redactà la seva obra a mesura que anaven ocorrent els fets,

115. La narració començaria pròpiament a V 27, atès que V 25 i s. representa el final de la secció C i la introducció a D —l'anomenat *second preface*.

116. Hemmerdinger, *op. cit.*, p. 143.

117. L. CANFORA, *Historia y civilización...*, p. 396.

118. K.J. Dover *apud* A.W. Gomme; A. Andrewes; K.J. Dover, *op. cit.*, p. 390, n. 2.

119. El text ressaltat és original.

120. L. CANFORA, *Historia y civilización...*, p. 386 i s.

121. Th. V 26, 5 καὶ ξυνέβη μοι φεύγειν τὴν ἑμαυτοῦ ἔτη εἴκοσι μετὰ τὴν ἐς Ἀμφίπολιν στρατηγίαν, καὶ γενομένων παρ' ἀμφοτέροις τοῖς πράγμασι, καὶ οὐχ ἴσσοις τοῖς Πελοποννησίων διὰ τὴν φυγὴν, καθ' ἴσχυιν τι αὐτῶν μᾶλλον αἰσθῆσθαι.

122. DH, *De Thucydide* 41 μετὰ τὴν ἐν Ἀμφιπόλει στρατηγίαν.

123. Th. IV 104, 4 οἱ δὲ ἐναντίοι τοῖς προδοιδοῦσι, κρατοῦντες τῷ πλήθει ὥστε μὴ αὐτίκα τὰς πύλας ἀνοίγεσθαι, πέμποσι μετὰ Εὐκλέους τοῦ στρατηγοῦ, ὃς ἐκ τῶν Ἀθηναίων παρὴν αὐτοῖς φύλαξ τοῦ χωρίου, ἐπὶ τὸν ἕτερον στρατηγὸν τῶν ἐπὶ Θάσον (ἔστι δὲ ἡ νῆσος Παρίων ἀποικία, ἀπέχουσα τῆς Ἀμφιπόλεως ἡμίσεος ἡμέρας μάλιστα πλοῦν), κελεύοντες σφίσι βοηθεῖν. L. CANFORA, *Historia y civilización...*, p. 408 n. 486 *aunque se tienda a restar valor al término φύλαξ...* continúa siendo innegable que el responsable de Anfípolis era Euclés, no Tucídides.

124. Marcel·lin., *Vita Thucydidis* 55 οὐ γὰρ ἐξηγ φανερώς θάπτειν ἐν Ἀθήναις τὸν ἐπὶ προδοσίᾳ ἐτάφη. Anòmin, *Vita Thucydidis* 3 ἐν δὲ τῷ Πελοποννησιακῷ πολέμῳ αἰτίαν ἔσχε προδοσίας ἐκ βραδυτήτος τε καὶ ὀλιγορίας.

dígui *καθ' ἡσυχίαν*, expressió més pròpia d'un temps de pau que no de guerra¹²⁵. El que més sorprén de tot és que la tradició haja passat per damunt del fet que una absència de vint anys no concorda amb una expressió com *γενομένῳ παρ' ἀμφοτέροις τοῖς πράγμασι*; per altra banda, cal fixar-se en el fet que Tucídides ens informa de manera minuciosa sobre assumptes esdevinguts a Atenes en una època en què la tradició ha arribat a considerar indiscutible l'afer de la *στρατηγία* i del desterrament. La conclusió és que les dades historiogràfiques i, fins i tot, lingüístiques, no s'ajusten bé a Tucídides, però sí a Xenofont¹²⁶, amb les conseqüències que se'n deriven pel que fa a la composició de les *Històries*.

Enfront de tot això, al volum del *Historical Commentary on Thucydides* citat¹²⁷ podem llegir un seguit d'arguments que pretenen rebatre les raons adduïdes per Hemmerdinger i Canfora: si els passatges esmentats han de ser atribuïts a Xenofont, aleshores es podrà detectar certa diferència en l'ús de la llengua; tanmateix, a banda de la dada dels 40 termes xenofonteus i la resta de 37 que no tornen a aparèixer a l'obra de Tucídides¹²⁸, l'estudi lingüístic dóna com a resultat la pertinença a aquest del text objecte de discussió.

Després de donar una llista de passatges primerencs i tardans de l'obra de Tucídides i d'analitzar les seves circumstàncies i relacions, Dover no pot arribar a cap altra conclusió sobre la composició de les *Històries* que no sigui l'anàlítica: «the facts described above as creating the composition problem may fairly be regarded as laying the burden of proof on the unitarians»¹²⁹.

125. Aquesta expressió portà la tradició biogràfica hel·lenística, en el seu esperit novel·lístic, a imaginar-se un Tucídides escrivint tranquil·lament a l'ombra d'un plàtan — *vid.* Marcel·lin., *Vita Thucydidis*, 25 ἀλλὰ κακῆθεν μετήλθε καὶ διατρίβων ἐν Σκαπτῇ ὕλη ὑπὸ πλατάνῳ ἔγραφεν.

126. L. CANFORA, *Historia y civilización...*, p. 407 i s., esp. p. 409, n. 488. Siguen les causes que siguen les que provocaren l'exili de Xenofont —laconisme (cf. *Xen. An.* III 1, 5) o delictes de sang (cf. Canfora, *ibidem*, p. 410) — el fet és que una interpretació diferent del text de Tucídides V 26, 5 concorda amb ell i les seves circumstàncies: resulta evident que si es llegeix *ἐς Ἀμφίπολιν* no s'ha d'interpretar ἐν Ἀμφίπολει. Per altra banda, *στρατηγία* pot entendre's com a *expedició militar* i no necessàriament com a *desenvolupament del càrrec d'estrateg*. En aquest sentit, la preposició *ἐς* cobra significació de *contra* —cf., per exemple, Th. III 105, 3 πέμπουσι δὲ καὶ ἐπὶ Δημοσθένει τὸν ἐς τὴν Αἰτωλίαν Ἀθηναίων στρατηγίσαντα...— i ha de fer referència a la campanya de Cleó. En definitiva, caldria traduir *i m'ocorregué que vaig deixar la meua pàtria vint anys després l'expedició contra Amfípolis*, expedició que tingué lloc el 421 i que, aleshores, dóna la data del 401 com a any d'incorporació de Xenofont a les tropes de Ciro. Pel que fa a les dades lingüístiques, s'addueix que V 25-83 conté 77 termes que no apareixen a la resta de l'obra tucidídida, però que 40 sí que es registren a Xenofont.

127. Pàgines 431-437.

128. Cf. n. 128. K.J. Dover *apud* A.W. Gomme; A. Andrewes; K.J. Dover, *loc. cit.*, dóna una sèrie de dades orientades a llevar importància a la dada dels termes presents a Xenofont i no a Tucídides. Per exemple, a V 26, 5 l'expressió *τι αὐτῶν... αἰσθέσθαι* no es troba a Xenofont; *οὐκ ὀρθῶς δικαιώσει* —V 26, 2— i *ὄπως ἀκριβές τι εἶσομαι* són expressions típicament tucidídies que mai no trobarem a Xenofont. El verb *δικαιοῦν* en concret apareix vint vegades en Tucídides i no cap en Xenofont. També, en analitzar II 1-10, 12-34, 66-70, 75-86, 90 —parts narratives de la mateixa extensió que la secció que ocupen els termes objecte de qüestió, exceptuant-ne els capítols referents a la pesta, que distorsionarien els resultats—, s'arriba a la conclusió que hi trobem 111 termes que enlloc no apareixen a Tucídides, malgrat que 54 es registren a Xenofont. I com aquestes raons, se n'addueixen d'altres en les quals no ens estendrem.

129. K.J. Dover, *ibidem*, p. 405.

Per bé que Proctor establí que la vida de Tucídides degué estendre's des d'aproximadament el 459-458 al 402 aC, Hornblower, en un treball publicat l'any 1987¹³⁰, esmenta el descobriment al 1983 d'una inscripció a Tasos que sembla provar que Tucídides encara estava viu l'any 397 aC¹³¹. Sembla que Hornblower s'acull a la tesi ja pronunciada més d'una dècada abans per Westlake, en dir: «Book VIII has no speeches, though there are long sections of reported opinion, written in the dense and abstract style which characterises Thucydidean speeches. For instance, there is Alcibiades' advice to Tissaphernes, or the summary of Phrynichus' views¹³², both in indirect speech but both **easily capable of being turned into speeches proper**»¹³³. Després de posar en relleu l'arbitrarietat de la divisió en vuit llibres, important per a la discussió sobre les etapes de composició de l'obra de Tucídides, passa a assenyalar diverses similituds compositives observables entre el llibre VIII i el V, especialment la inclusió de documents com ara texts de tractats, alguns en variant dialectal. Hornblower està d'acord amb el fet que ambdós llibres o parts de les *Històries* semblen inacabats; i això seria notable, sobretot pel contingut, per al llibre V¹³⁴; pel que fa al llibre VIII, les objeccions al fet que la forma en què ens ha arribat sigui definitiva consisteixen a dir que es tracta realment d'un esborrany sobre el qual Tucídides pretenia tornar a meditar i tornar a treballar¹³⁵; la conclusió final sobre aquests dos llibres és que per les condicions d'inacabament en què es troben han d'haver tingut una data de composició tardana.

Pel que fa als primers llibres de les *Històries*, Hornblower diu que hi ha passatges de redacció realment antiga¹³⁶, però que també en tenim de redacció tardana¹³⁷, i té per segur que els capítols referits a Pèricles al llibre II degueren ser compostos amb posterioritat al 404, en un moment en què Tucídides s'adonà de la importància i l'encert de la gestió del gran estadista. La referència que es fa al final del llibre III¹³⁸ sobre l'erupció de l'Etna s'utilitza, aleshores, com a referència per a dir que el nostre autor morí vora el 396, atès que la manera en què s'expressa no

130. S. HORNBLOWER, *Thucydides*, Londres, 1987; especialment p. 136-154.

131. *Vid.* S. Hornblower, *op. cit.*, p. 151 i n. 57. Tucídides moriria vora el 396; cf. la notícia a la fi del llibre III, comentada més avall. No obstant aquesta idea de Hornblower, d'autors n'hi ha que no identifiquen el Licas de la inscripció amb el de Tucídides, com ara H.D. WESTLAKE, a «Tissaphernes in Thucydides», *CQ* 35, 1985, p. 43-54, p. 44, n. 7.

132. VIII 46; 48.

133. S. Hornblower, *op. cit.*, p. 138. La negreta és nostra.

134. L'excepció a aquesta afirmació és, de manera evident, el *Diàleg dels melis*.

135. S. Hornblower, *op. cit.*, p. 141: «Book viii... is a preliminary draft which was intended to be rethought and reworked».

136. Per exemple II 23 representa el poble d'Oropos sotmès a Atenes, situació que ja no es patia vora el 411.

137. Per exemple, II 65, 12. Cf. S. Hornblower, *op. cit.*, p. 137; K.J. Dover *apud* A.W. GOMME; A. ANDREWS; K.J. DOVER, *Historical Commentary on Thucydides V*, p. 405-415.

138. Th. III 116 Ἐροῦν δὲ περὶ αὐτὸ τὸ ἔαρ τοῦτο ὁ ῥύαξ τοῦ πυρὸς ἐκ τῆς Αἰτνῆς, ὡσπερ καὶ πρότερον, καὶ γῆν πᾶν ἔφθειρε τῶν Καταναίων, οἱ ὑπο τῆ Αἰτνῆ τῷ ὄρει οἰκοῦσιν, ὅσπερ μέγιστόν ἐστιν ὄρος ἐν τῇ Σικελίᾳ. λέγεται δὲ πεντηροστοῦ ἔτει ῥυῆναι τοῦτο μετὰ τὸ πρότερον ῥέυμα, τὸ δὲ ξύμπαν τρεῖς γεγενῆσθαι τὸ ῥέυμα ἀφ' οὗ Σικελία ὑπὸ Ἑλλήνων οἰκεῖται. ταῦτα μὲν κατὰ τὸν χεμίωνα τοῦτον ἐγένετο, καὶ ἕκτον ἔτος τῷ πολέμῳ ἐτελεύτα τῷδε ὄν Θουκυδίδης ξυνέγραψεν.

ens indica res que ens faci pensar que arribés a tenir notícia d'una altra erupció volcànica per aquelles dates. Si aquesta datació fos correcta, es comprendria millor, diu Hornblower, l'*obituary language* que s'utilitza a propòsit d'Arquelau¹³⁹, mort en 399: el to de Tucídides només pot explicar-se si el nostre historiador li sobrevisqué. A més, si Tucídides realment visqué fins al 397, l'afirmació d'Alcibiàdes que una victòria espartana seria molt incòmoda per a Pèrsia, perquè, a més d'alliberar els grecs del jou atenès, també alliberaria del jou persa les ciutats de la Jònia, potser no fóra una predicció real, sinó una ficció literària d'un fet després que hagués ocorregut¹⁴⁰.

En conclusió, Hornblower considera que Tucídides començà a escriure la guerra Arquidàmica abans del 411; els llibres V-VIII (que s'assemblen en el sentit que ha estat explicat) s'escrigueren després dels llibres I-IV. La major part dels llibres VI i VII foren escrits possiblement poc després del 413. L'*Epitafi* de Pèricles deu haver estat compost després del final de la guerra, com a pertanyent a la darrera fase del pensament de Tucídides. Respecte a les rúbriques personals que inclou l'historiador al llarg de l'obra, considera que podrien haver estat incloses ben abans del 410. Hornblower creu també en un increment progressiu de la definició psicològica dels personatges a mesura que avança la composició de l'obra.

3. Conclusions

El nostre estudi ofereix una visió resumida de cadascuna de les posicions més importants a propòsit de la composició de l'obra de Tucídides, a les quals hem afegit les opinions dels autors antics, un aspecte de la història de la *qüestió tucidídia* que rares vegades ha rebut l'atenció que mereix. Per nosaltres, la *qüestió* és un problema obert sobre el qual és difícil prendre una posició sense risc d'error o de crítica. La *qüestió* necessita punts de suport addicionals que permetin esbrinar el procés original en la formació de l'obra. En tant que no es pugui disposar d'aquests nous punts, les investigacions trobaran elements tant a favor com en contra de les tesis unitàries i analítiques. D'aquesta situació es deriva que una posició eclèctica sembla el més raonable, atès que ambdós corrents ofereixen punts a favor dels mateixos postulats i en contra dels altres. En tot cas i en general, sembla lògic pensar que el procés de composició de l'obra literària va ser sotmès ben sovint a revisions i refeccions, majorment per tractar-se d'una obra que es mostra inacabada. El fet que les *Històries* hagin pogut ser objecte de revisions abans de ser publicades és compatible amb les tesis analítiques i alhora no gens incompatible amb les tesis unitàries. Creiem que, per abordar la *qüestió tucidídia* s'ha de tenir en compte que a) *revisió* no implica necessàriament *canvi de pla*, és a dir, composició en dues fases diferenciades, i que b) el desenvolupament en forma de discursos directes de determinades parts de l'obra que originalment pogueren tenir forma narrativa o de discursos indirectes, com a part d'un procés de *revisió*, és també compa-

139. Th. II 100.

140. Cf. Hornblower, *op. cit.*, p. 152.

tible tant amb una redacció que ha patit un *canvi de pla*, com amb una redacció no sotmesa a aquesta circumstància.

Per acabar, farem nostres unes paraules de J.S. Ruster¹⁴¹, que, en 1989, feia un resum de la *vexata quaestio*: «...the debate between those positing one or more stages of incomplete revision on the one hand, and those on the other who argue that the inconsistencies do not constitute significant changes in conception within the work itself, has produced something closer to exhaustion than consensus».

Bibliografía

- ADCOCK, F.E. (1963). *Thucydides and his History*. Cambridge.
- ALLISON, J.W. (1984). «Sthenelaidas' Speeches: Thucydides 1.86». *H 112*, p. 9-16.
- ALSINA, J. (1981). «Apéndice I. Unas palabras sobre la cuestión tucidídea». *Tucidides, Historia, Ética y Política*. Madrid, p. 323-345 (=«En torno a la cuestión tucidídea». *BIEH V 2*, 1971, p. 33-41).
- ALY, W. (1928). «Form un Stoff bei Thukydidés». *RhM 77*, p. 361-383.
- (1929). *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*. Leipzig.
- ARNOLD, P. (1992). «The persuasive style of debates in direct speech in Thucydides». *H 120*, p. 44-56.
- AUFFENBERG, L. (1879). *De orationum operi Thucydideo insertarum, ui historica, compositione*. Krefeld.
- BADIAN, E. (1992). «Thucydides on rendering Speeches». *Athenaeum 80*, p. 187-190.
- BLASS, Fr. (1979). *Die attische Beredsamkeit I. Von Gorgias bis zu Lysias*. Hildesheim i Nova York (= Leipzig 1887).
- BRUNS, I. (1985). *Das Literarische Porträt der Griechen im fünften und vierten Jahrhundert vor Christi Geburt*. Hildesheim (= Berlín 1896).
- CANFORA, L. (1981). «De la logografía jonia a la historiografía ática», *apud B. BANDINELLI* (ed.). *Historia y civilización de los griegos III*. Barcelona (= 1979 ed. italiana), p. 357-411.
- (1981). «Historia antigua del texto de Tucídides y Jenofonte», *apud B. BANDINELLI* (ed.). *Historia y civilización de los griegos, III*, Barcelona (= 1979 ed. italiana).
- (1977). «Storia antica del testo di Tucídide». *QS 3*, p. 3-39.
- (1970). «Tucidide continuato e pubblicato». *Belfagor 25*, p. 121-134.
- (1970). *Tucidide continuato*. Padova.
- COOPER III, G.L. (1971). *Zur syntaktischen Theorie und Textkritik der attischen Auctoren*. Zürich.
- CWIKLINSKI, L. (1873). *Questiones de tempore quo Thucydides priorem historiae suae partem composuerit*. Diss. Berlín.
- DE ROMILLY, J. (1967). *Histoire et raison chez Thucydide*. París.
- (1947). *Thucydide et l'impérialisme athénien. La pensée de l'historien et la genèse de l'oeuvre*. París.
- DEL CORNO, D. (1975). «Nicia e Alcibiade all'assemblea. La caratterizzazione individuale dei discorsi in Tucídide». *WJA 1*, p. 45-58.
- DOVER, K.J. (1976). «La composición de la obra de Tucídides». *Estudios de Historia Antigua. Cuadernos de la Fundación Pastor 21*. Madrid, p. 11-29.

141. J.S. RUSTER (ed.), *Thucydides, The Peloponesian War*, Cambridge, 1989, p. 3-7.

- FINLEY, J.H. (1939). «The Origins of Thucydides' Style». *Harvard Studies in Classical Philology* 50, p. 35-84.
- (1942). *Thucydides*. Cambridge.
- (1967). «The Unity of Thucydides' History». *Three Essays on Thucydides*. Cambridge, p. 118-169.
- FRANCIS, E.D. (1991-1993). «Brachylogia laconica: Spartan speeches in Thucydides». *BICS* 38, p. 198-212.
- GOMME, A.W. (1937). *Essays in Greek History and Literature*. Oxford.
- (1954). «Who was Cratippos». *CQ* 48, p. 53-55.
- GOMME, A.W.; ANDREWES, A.; DOVER, K.J. (1970). *A Historical Commentary on Thucydides IV*. Oxford.
- (1981). *A historical commentary on Thucydides V*. Oxford.
- GROSSKINSKY, A. (1936). *Das Programm des Thukydides*. Berlín.
- HEMMERDINGER, B. (1975). «La divisione in libri dell'opera di Tucídide». A CANFORA, L. (ed.). *Erodoto, Tucídide, Senofonte, Letture critiche*. Milan, p. 141-150 (= *REG* 61 (1948), 104-117).
- Hermogenis Opera*. RABE, H. (ed.). Stuttgart 1985 (= Leipzig 1913).
- HORNBLOWER, S. (1987). *Thucydides*. Londres.
- HUDSON-WILLIAMS, H.L. (1948). «Thucydides, Isocrates, and the Rhetorical Method of Composition». *CQ* 42, p. 76-81.
- HUNTER, V.J. (1973). *Thucydides, the artful reporter*. Toronto.
- (1977). «The composition of Thucydides' History: a new answer to the problem». *Historia* 26, p. 269-294.
- IGLESIAS ZOIDO, J.C. (1989). «Acercamiento a la polémica sobre Tucídides I 22, 1». *Anuario de estudios filológicos XII*. Cáceres: Universidad de Extremadura, p. 125-132.
- (1995). *La argumentación en los discursos deliberativos de Tucídides y su relación con la normativa retórica del siglo IV*. Cáceres.
- (1998). «Las arengas de Tucídides y el problema de su adscripción a un género oratorio». Apud LÓPEZ EIRE, A.; LABIANO ILUNDAIN, J.M.; SEOANE PARDO, A.M. (eds.). *Retórica, política e ideología. Desde la Antigüedad hasta nuestros días. Actas del II Congreso Internacional*. Vol. I: *Retórica clásica y Edad Media*. Salamanca, p. 65-69.
- KAGAN, D. (1975). «The speeches in Thucydides and the Mytilene debate». *YCIS* 24, p. 71-84.
- KENNEDY, G.A. (1994). *A New History of Classical Rhetoric*. Princeton.
- KIRBY, J.T. (1983). «Narrative Structure and Technique in Thucydides VI-VII». *CA* 2, p. 183-211.
- KONISHI, H. (1987). «Thucydides' History as a finished piece». *LCM* 12, p. 5-7.
- LAMB, W.R.M. (1914). *Clio enthroned. A study of prose form in Thucydide*. Cambridge.
- LÓPEZ EIRE, A. (1990). «De Heródoto a Tucídides». *Studia Historica* 8, p. 75-96.
- MACLEOD, C.W. (1974). «Form and Meaning in the Melian Dialogue». *Historia* 23, p. 386-400.
- MEYER, E. (1899). *Forschungen zur alten Geschichte*. Halle, II, p. 269-436.
- MOMIGLIANO, A. (1930). «La composizione della Storia di Tucídide». *MAT* 68, p. 1-48.
- NAVARRE, O. (1900). *Essai sur la Rhétorique Grecque avant Aristote*. París.
- NORDEN, E. (1898). *Die antike Kuntsprosa. Vom VI. Jaharhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance I*. Leipzig, p. 95-101; traducción italiana per B. Heinemann Campana, *La prosa d'arte antica, dal VI secolo a.c. all'età della Rinascenza*. Roma, 1986, p. 106-112.
- PATZER, H. (1937). *Das Problem der Geschichtschreibung des Thukydides und die thukydeische Frage*. Berlín.
- PÉDECH, P. (1970). «Un historien nommé Cratippe». *REA* 72, p. 31-45.

- PLANT, I.M. (1999). «The Influence of Forensic Oratory on Thucydides' Principles of Method». *CQ* 49, 1, p. 62-73.
- POHLENZ, M. «Thukydidestudien» I, NAWG (1919), p. 95-138 i II (1920), p. 56-82 (= *Kleine Schriften*, vol. II. Hildesheim 1965, p. 210-253 i p. 254-280).
- PRENTICE, W.K. (1975). «Come Tuciddide scrisse la sua storia». A CANFORA, L. (ed.). *Erodoto, Tuciddide, Senofonte, Letture critiche*. Milan, p. 138-140 (= «How Thucydides Wrote his History», *CPh* 25 (1930), p. 117-127).
- PRINZ, K. (1997). *Epitaphios Logos: Struktur, Funktion und Bedeutung der Bestattungsreden im Athen des 5. und 4. Jahrhunderts*. Frankfurt.
- PROCTOR, D. (1980). *The experience of Thucydides*. Warminster.
- RAMÓN PALERM, V. (1996). *Estudios sobre Tucídides, ensayo de un repertorio bibliográfico (1973-1995)*. Zaragoza, p. 5-18.
- RAWLINGS III, H.R. (1981). *The Structure of Thucydides' History*. Princeton.
- ROKEAH, D. (1982). «Τὰ δέοντα περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων. Speeches in Thucydides: Factual Reporting or Creative Writing». *Athenaeum* 60, p. 386-401.
- ROSCHER, W.H. (1842). *Leben, Werk und Zeitalter des Thukydidēs*. Gotinga.
- RUSTER, J.S. (ed.) (1989). *Thucydides, The Peloponesian War*. Cambridge.
- SCHADEWALDT, W. (1929). *Die Geschichtschreibung des Thukydidēs*. Berlín.
- SCHMID, W.; STÄHLIN, O. (1964). *Geschichte der griechischen Literatur I.5*. München (=1948).
- SCHRADER, C. (1994). «Tipología y orígenes de la historiografía griega». *Apud LÓPEZ EIRE, A.; SCHRADER, A.. Los orígenes de la oratoria y la historiografía en la Grecia Clásica*. Zaragoza, p. 81-200.
- SCHWARTZ, E. (1919). *Das Geschichtswerk des Thukydidēs*. Bonn.
- STUART JONES, H.; ENOCH POWELL, J. (1986¹¹). *Thucydides Historiae*. Oxford (=1900).
- TOMPkins, D.P. (1971). *Stylistic Characterization in Thucydides*. Phil. Diss. Stanford.
- (1972). «Stylistic Characterization in Thucydides: Nicias and Alcibiades». *YCIS* 22, p. 181-214.
- TREVETT, J. (1995). «The Use of Direct Speech by the Attic Orators». *Apud DE MARTINO, F.; SOMMERSTEIN, A. (eds.). Lo spettacolo delle voci II*. Bari, p. 123-145.
- TSAKMAKIS, A. (1998). «Von der Rhetorik zur Geschichtsschreibung: Das "Methodenkapitel" des Thukydidēs». *RhM* 141, 3-4, p. 239-255.
- ULLRICH, F.W. (1846). *Beiträge zur Erklärung des Thukydidēs*. Hamburg.
- WESTLAKE, H.D. (1973). «The Settings of Thucydidean Speeches». A STADTER, A. (ed.). *The Speeches in Thucydides*. Univ. North Carolina, Chapel Hill, p. 90-108.
- (1985). «Tissaphernes in Thucydides». *CQ* 35, p. 43-54.
- WILLE, G. (1968). «Zu Stil und Methode des Thukydidēs». *Apud HERTER, H. Thukydidēs*. Darmstadt, p. 683-716.